

İdarəetmə nəzəriyyəsi.

1.İdarəetmə nəzəriyyəsi elminin predmeti

Cavab: İdarəetmə yanaşmaların əsasında belə bir mövqe durur ki, insanların ictimai-iqtisadi və siyasi həyat fəaliyyətinin idarə olunması dövlətin fəaliyyətinin geniş və vacib sferalarında biridir. İdarəetmə nəzəriyyələri yeni elm sahəsidir. Onun predmeti və obyektı hələlik əksəriyyət tərəfindən qəbul olunan formada müəyyənləşdirilməmişdir. Bununla belə, mövcud nəzəriyyələrinin obyektı və predmetini də bu məsələlər kompleksində tapmaq olar.

Məsələyə bu mövqedən yanaşaraq demək olar ki, *dövlət idarəçilik nəzəriyyəsinin obyektı cəmiyyətin iqtisadi-təsərrüfatçılıq, sosial-mədəni, siyasi-hüquqi fəaliyyət sahələridir.* Bu elmin predmet sahəsi isə əsasən *dövlət, hakimiyyət, siyasət, iqtisadiyyat, idarəetmə və hüququn qarşılıqlı vəhdətindən irəli gəlir.* Bununla əlaqədar olaraq dövlət idarəçilik nəzəriyyəsinə siyasi, sosial, iqtisadiyyat, hüquq və s. elmlərin kəsişmə sahəsində mövcud olan xüsusi bir elm sahəsi kimi təsəvvür etmək olar.

Dövlətin siyasi idarəetmə sahəsində fəaliyyəti ictimai münasibətlərin və insanların davranışının hüquqi tənzimlənməsi ilə sıx bağlıdır. Buradan da dövlət idarəçilik nəzəriyyəsinin hüquqi aspekti meydana çıxır. Bütövlükdə bu elmi siyasi-hüquqi bilik sahəsi kimi xarakterizə etmək olar. Lakin belə yanaşma düz olsa da, məhduddur və dövlət idarəçiliyinin elm sahəsi kimi bütün xüsusiyyətlərini əhatə etmir.

Dövlət idarəçiliyinin sosial aspektini də nəzərə almaq lazımdır. Çünki dövlət idarəçiliyi insanla və insanların sosial mənafeyi ilə bağlıdır. Beləliklə, dövlət idarəetməsi bütövlükdə dövlətlə insanlar arasında siyasi-hüquqi və sosial fəaliyyət və münasibətlər sahəsidir. Dövlət idarəçilik nəzəriyyəsi isə siyasi-hüquqi və sosial elm sahəsidir. Dövlət idarəçiliyi anlayışının mahiyyəti belədir və o, özündə siyasi, sosial və hüquqi əlamətləri olan hadisə və prosesləri xarakterizə edir.

Nəhayət, dövlət özündə yalnız siyasi hakimiyyəti deyil, həm də müasir cəmiyyətin təşkilinin ən yüksək formasını birləşdirir.

Beləliklə, dövlət idarəçilik nəzəriyyəsinin predmet sahəsi dövlət və cəmiyyətin idarəetmə və özünüidarəetmə subyektı və obyektı kimi qarşılıqlı fəaliyyət sferasını xarakterizə edən siyasi-hüquqi və sosial hadisə və proseslərin vəhdətindən ibarətdir. Bu predmet müəyyən edilərkən nəzərə alınır ki, dövlət idarəetməsi insanların birgə əmək, ictimai həyat və fəaliyyətini məqsədyönlü təşkil etmə və tənzimləmə kimi xüsusi funksiya yerinə yetirir. Beləliklə, dövlət idarəçilik nəzəriyyəsi özünəməxsus tədqiqat obyektinə və predmetinə malikdir. Bir

elm sahəsi kimi o, dövlət idarəetmə prosesinin təşkili qanunauyğunluqlarını, bu zaman əhali, müəssisə və təşkilatlar arasında ortaya çıxan münasibətləri, dövlətin məqsədyönlü təşkilədiçi və tənzimləyici təsiri metodlarını, vasitələrini, onların işlənilib hazırlanması və tətbiqinin əsaslarını öyrənir.

Dövlət idarəçiliyinin birbaşa dövlət, hakimiyyət və hüquqla bağlılığını, hüquq, sosial və siyasi elmlərin kəsişmə məkanında olduğunu və obyektə məqsədyönlü təşkilətmə, tənzimləmə təsiri göstərdiyini nəzərə alaraq belə hesab edirik ki, onun predmetinə əsasən aşağıdakı dörd qrup məsələlər aid edilə bilər :

a.Dövlətin mahiyyəti, tipləri və ictimai funksiyaları. Dövlət idarəçiliyinin mahiyyəti, cəmiyyətin idarə olunması sistemində yeri və xüsusiyyətləri; dövlət idarəçiliyinin məqsəd və funksiyaları, obyekt və subyektləri, obyektiv və subyektiv amilləri, dövlət siyasətinin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi məsələləri.

b.Dövlət idarəçiliyinin təşkili, funksional və təşkilati quruluşu ; dövlət quruluşunun formaları, idarəetmə fəaliyyətinin və dövlət idarəetməsinin prinsipləri.

c.Dövlət idarəçiliyinin təmin edilməsi məsələləri – bura dövlət idarəçiliyinin normativ-hüquqi bazası və hüquqi tənzimlənməsi, dövlət idarəçiliyində qanunçuluq məsələləri ; dövlət idarəçiliyinin informasiya təminatı, dövlət idarəçiliyinin insan potensialı və kədr təminatı, maliyyə təminatı, dövlət idarəçiliyində demokratiya və bürokratiya məsələləri və s. aid edilə bilər.

d.Dövlət idarəçiliyinin inkişafı, təkmilləşməsi və səmərəliliyinin artırılması məsələləri. Bura dövlət idarəçiliyində azadlıq və məsuliyyət, dövlət idarəçiliyinin metod və üsulunun təkmilləşməsi, obyektivliyinin artırılması, dövlət idarəçiliyinin səmərəliliyinin hesablanması və artırılması yolları, dövlət idarəçilik imkanlarının genişlənməsi və onun istifadəsi məsələləri aid edilir.

2.Dövlət idarəçilik nəzəriyyəsinin metodu

Cavab: Metod hər hansı bir baza (oprior) prinsiplərə istinad edərək yeni elmi hipotezlərin formalaşdırılması, reallıqların dərk olunması, çıxarılmış nəticələrin sübut edilməsi üçün istidadə olunan müxtəlif fəndlərin, üsul və vasitələrin məcmusudur.

Dövlət idarəçilik nəzəriyyəsinin və onun metodoloji əsasının kompleks xarakteri onun siyasi-sosial, siyasi-hüquqi və sosial-iqtisadi reallığın öyrənilməsinin obyektiv və subyektiv, sosial-siyasi və ümumi-elmi, nəzəri və təcrübi metodları kompleksinin olmasını tələb edir.Bu hamılıqla qəbul olunsada hələlik obyektiv səbəblərə görə yalnız dövlət idarəçilik nəzəriyyəsinə aid olan unikal tədqiqətmə, öyrənmə metodu demək olar ki, yoxdur.

Başqa elm sahələrində dərk və izahetmə metodlarının tarixən formalaşdığını nəzərə alaraq demək olar ki, dövlət idarəçilik nəzəriyyəsində təkmil, özünəməxsus tədqiq metodunun formalaşması mümkündür və yəqin ki, tədricən belə də olacaqdır. Yalnız bir əsas metodoloji məsələ - obyektiv və subyektiv metodların bir-birini qarşılıqlı tamamlaması prinsipi dövlət idarəçilik nəzəriyyəsinə xas olan xüsusi metod kimi geniş yayılmışdır, onun həllinə yanaşma metodlarında isə fərqlər yenə də qalır. Dövlət idarəçiliyi öz təbiətinə və quruluşuna görə özündə obyektiv və subyektiv istiqamətləri, yanaşmanı birləşdirir. Obyektiv yanaşma metodu ondan ibarətdir ki, dövlət həmişə özünə, fəaliyyətinə, cəmiyyətin tələbat və istəyinə kənardan baxmalı, cəmiyyətin vəziyyətini onu narahat edən hadisələri və əhlinin istəyini obyektiv olaraq qiymətləndirməyi bacarmalıdır. Subyektiv metod dövlətin və onun idarəetmə sisteminin cəmiyyətə daxilən baxması – cəmiyyətin problem və istəyini bütün reallığı ilə dərk etməsi və öz idarəçiliyində nəzərə alması metodudur. Bunlar bir-birinə nə qədər yaxın olsa, üst-üstə düşməyə yaxınlaşsa, dövlət idarəçiliyinin müvəffəqiyyəti bir o qədər böyük ola bilər.

Dövlət idarəçiliyi nəzəriyyəsində bilavasitə ona məxsus digər xüsusi tədqiqat metodları işlənilib hazırlanmadığından hələlək çoxsaylı məsələlərin tədqiqi üçün ümumi elmi metodlardan və dövlət idarəçiliyinin aid olduğu ictimai elm sahələrində tətbiq olunan xüsusi metodlardan özünəməxsus formalarda istifadə olunur.

Bu ümumi elmi metodlar içərisində **analiz və sintez** mühüm yer tutur. Bunun köməyiylə fənnin predmetinə aid ayrı-ayrı məsələlər təhlil edilir, ümumiləşdirilir və dövlət idarəçiliyinə aid ümumi nəticələr çıxarılır. Misal üçün, dövlət idarəçiliyinin strukturunda qanunverici, icraedici və məhkəmə orqanları müəyyən edilir və onların sintezindən ölkənin vahid dövlət idarəçilik aparatı formalaşdırılır.

Dövlət idarəçiliyində **məntiqi mühakimə** metodundan da istifadə olunur. Onun köməyi ilə zəkada müxtəlif ümumiləşdirmələr, rəylər, qərarlar formalaşır, sonra lazım gələndə müvafiq sənədlərdə və praktikada öz əksini tapır.

Dövlət idarəçiliyində **formalizə etmək** metodu müəyyən qədər yayılmışdır. Onun köməyiylə dövlətçilikdə və dövlət idarəçiliyində hər hansı institutun (orqanın) strukturu, fəaliyyətinin əsas istiqamətləri müəyyən edilir.

Müqayisə metodu dövlət idarəetmə sistemində ən çox yayılmış metodlardan biridir. Ümumiyyətlə, dövlətçilikdə, dövlət idarəçiliyinin nəzəri və praktiki məsələlərinin həllində müqayisə metodunun tətbiqinin vacibliyini hamı qəbul edir, burada ciddi fikir ayrılığı yoxdur. Lazımi materialı toplamaq, sistemləşdirmək, ən vacib məsələləri müəyyən etmək və başlıca diqqəti həmin məsələlərin həllinə yönəltmək – bunlar düzgün idarəetmənin mühüm şərtidir. Lakin hansı faktları toplamaq, hansıları necə müqayisə etmək, hansı faktların dövlət idarəçiliyi üçün vacibliyini qəbul etmək məsələlərində fikir ayrılığı

mövcuddür. Həm də bu təkcə dövlət idarəçiliyinə aid deyil. Belə ki, müqayisə bütün elm sahələrində vacibdir və istifadə olunur. Çünki konkret bu bir nəticəyə gəlmək üçün faktların, hadisələrin kəmiyyət və keyfiyyət tərəflərinin müqayisəsi bütün elmlər üçün vacibdir.

Kəmiyyət **metodu**, o cümlədən, **statistik təhlil** və proqnozlaşdırma metodları bunlar idarəetmədə ən geniş yayılmış vasitələrdir. İdarəetmə qərarlarının qəbulunda təkmilləşmənin verə biləcəyi iqtisadi, sosial və siyasi nəticələrin müəyyənləşdirilməsində, idarəetmənin təşkilati strukturunun təkmilləşməsində statistik kəmiyyət təhlili və proqnozlaşdırma metodların geniş istifadə olunur.

İdarəetmə **ekstrapolyasiya** və **modelləşdirmədə** metodoloji vasitə kimi istifadə olunur. **Ekstrapolyasiya**- idarəetmədə hər hansı bir müsbət və ya mənfi meylin, əlamətlərin oxşar idarəetmə orqanlarına yayılmasıdır. Modelləşdirmə hər hansı idarəetmə orqanının, idarəetmə strukturunun, idarəetmə prosesinin, əməliyyatın modelinin işlənilib hazırlanması və tətbiqidir.

Müxtəlif elmi-praktiki eksperimentlər (təcrübələr) aparılması. Bu və ya digər idarəetmə institutlarının yaradılmış şərait daxilində fəaliyyətinin yoxlanması, yaxud vəziyyəti öyrənmək, müəyyən bir təklifi hazırlamaq üçün eksperimentlər aparılması metodundan istifadə olunur. Eksperiment yolu ilə əldə olunan məlumatların düzgünlüyü, obyektivliyi bütün zəruri tələblərə əməl edildiyi şəraitdə (eksperiment üçün obyektin, şəraitin düzgün seçilməsi, həlli vaci olan problemin düzgün müəyyən edilməsi) təmin edilmiş ola bilər.

Dövlət idarəçilik nəzəriyyəsində tətbiqi xarakterli tədqiqatlar ayrı-ayrı konkret şəraitlərdə ayrı-ayrı liderlərin çıxışlarına, hərəkətlərinə, ayrı-ayrı konkret şəraitdə dövlətin tədbirlərinə rəyi soruşulanların münasibətlərini öyrənməyə kömək edir. Bu cür tədqiqatlar dövlət idarəetmə sistemi haqqında dolğun məlumat verməsə də dövlət idarəçilik sahəsində nəzəri ümumiləşdirmələr aparmaq, nəticələr çıxarmaq üçün faktiki material əldə olunması və toplanması üçün vacib vasitə rolunu oynayır.

Dövləti və dövlətin əsas təşkilati strukturlarını birdən-birə tamamilə dəyişmək real həyatda mümkün olmur. Məsələn, ölkədə eyni vaxtda digər başqa şərtlər saxlanılmaq şərti ilə başqa tərkibli parlament yaratmaq, hökumət təşkil etmək olmaz, onların səmərəliliyini hesablamaq və müqayisə etmək də mümkün deyil.

Dövlət idarəetməsində **tarixi-məntiqi metod**, yəni hadisələrin əmələ gəlməsi və inkişafına tarixi səpkidə yanaşma (müəyyən bir xüsusiyyət nə vaxt yaranıb, hansı inkişaf mərhələsi keçib, indi nə vəziyyətdədir), konkret sosioloji metod və fəndlər (konkretləşdirmə, müsahibələr), sosial keyfiyyət dəyişikliklərinin tədqiqat metodları geniş tətbiq olunur. Sosioloji metodlar dövlət idarəçiliyində özünün daha geniş tətbiqini tapmışdır. Sosioloji metod idarəetmə sistemi ilə kəmiyyət arasında əlaqə və əks-əlaqə yaranmasında, dövlət institutlarının qərarlarına qarşı əhalinin

müəyyən qrupunun münasibətinin öyrənilməsində, dövlət siyasətinin sosial səmərəliliyinin aşkara çıxarılmasında mühüm rol oynayır.

Dövlət idarəçilik nəzəriyyəsi makrosəviyyəli siyasi elmdir. Bu metodların tətbiqi dövlət idarəçiliyi sahəsində elmi təhlili makrosəviyyədən mikrosəviyyəyə endirməyə, dövlət idarəçiliyi sferasında ayrı-ayrı fərdləri, onların davranış və fəaliyyət istiqamətlərini öyrənməyə imkan verir. Bu metodların köməyi ilə dövlətin tarixi tipləri, dövlət rejimlərinin təsnifatı və s. aparılır.

Dövlət idarəçiliyində ictimai elmlər üçün spesifik olan metodların tətbiqi onların dövlət idarəçiliyinə aid olan xüsusiyyətlərinin aşkara çıxarılması və istifadə olunmasını tələb edir. Məsələn, müqayisə metodunun tətbiqi zamanı müqayisə olunan hadisələrin kəmiyyət təhlili ilə yanaşı keyfiyyət tərəflərinin keyfiyyət fərqlərinin də nəzərə alınması vacibdir. Şübhəsiz ki, idarəetmədə burda göstərmədiyimiz digər metodlardan da istifadə olunur. Lakin bunların heç biri ayrılıqda idarəetmənin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi üçün kifayət etmir. Bu metodların hamısından kompleks halda qarşılıqlı əlaqədə istifadə olunması dövlət idarəçiliyinin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsini təmin edə bilər. Eyni zamanda çoxsaylı metodların hamısı heç də eyni dərəcədə tətbiq olunmur, əslində buna ehtiyac da olmur. Beləliklə, bu metodlardan çoxu müəyyən xüsusiyyətlərlə və hər bir konkret şəraitdə məhdudiyətlərlə tətbiq olunur.

3. Cəmiyyətin idarə olunmasına qoyulan tələblər

Cavab: Ədəbiyyatlarda bizi əhatə edən dünyanın üç böyük və bir-birindən fərqlənən tərkib hissəsi qeyd olunur: cansız təbiət, canlı təbiət, insan cəmiyyəti. Bunlar qarşılıqlı əlaqə və asılılıq şəraitində bir tam halında mövcuddur. Bunların mövcudluğu dünyanın mövcudluğudur. Bu mövcudluq üçün bunlar arasındakı qarşılıqlı əlaqə və münasibətlər tənzimlənməli, başqa sözlə, idarə olunmalıdır.

Demək olar ki, hamılıqla qəbul edilmişdir ki, ümumiyyətlə idarəetmə təbiətin, cəmiyyətin, insanın müəyyən çoxsaylı elementlərinin və ya tərkib hissələrinin qarşılıqlı təsirinin (fəaliyyətinin) nizama salınmasıdır. Dünyanın yuxarıda adı çəkilən hər bir tərkib hissəsində idarəetmənin özünəməxsus xüsusiyyətləri var.

Cansız təbiətin mexaniki, istehsal-texniki proseslərinin, mexanizmlərinin, maşın sistemlərinin idarə olunmasını vaxtı ilə F. Engels "şeylərin idarə olunması" adlandırmışdır. Bu idarəetmə prosesi texniki elmlər tərəfindən öyrənilir. Canlı təbiətdə gedən bioloji proseslərin idarə olunmasını təbiət elmləri öyrənirlər. Cəmiyyətdə (sosial proseslərdə) idarəetmə prosesi idarəetmənin ən çətin və mürəkkəb sahəsidir.

Cəmiyyətdə idarəetmə müəyyən qruplarda, kollektivlərdə, siniflərdə birləşən və

müxtəlif mənafeləri olan insanların fəaliyyətinə qarşılıqlı təsir göstərmək formasıdır.”Cəmiyyətin idarə olunması insanların insanlar vasitəsilə idarə olunmasıdır”(F.Engels).Cəmiyyətdə idarəetmə prosesi insan fəaliyyətinin xüsusi forması olub cəmiyyət üzvlərinin,kollektivlərin fəaliyyətinə məqsədyönlü xarakter vermək və bu fəaliyyət növlərini qarşılıqlı əlaqələndirmək zərurətindən irəli gəlir.Həm də cansız və canlı təbiətdə idarəetmə-özünütənzimləmə texnika və texnoloji,bioloji proseslər vasitəsilə həyata keçirilir və o,şeylər arasındakı münasibətlərdən tamamilə fərqlənən insanlar arasındakı münasibətləri məqsədyönlü tənzimləyir. İdarəetmədə əksər hallarda “insan - texnika (texnologiya) - təbiət – insan” prosesi getsə də burada idarə edən də,idarə edilən də insandır və ya insan qrupudur.İdarəetmə özü də insanın tələbatının ödənilməsinə yönəldilir. İdarəetmə nə qədər inkişaf etsə,avtomatik idarəetmə sistemləri kütləvi surətdə bütün idarəetmə sahələrində tətbiq olunsa belə,yaddan çıxarmaq olmaz ki,bu avtomatik idarəetmə sistemlərini yaradan insandır və onun əməyinin və dərkətmə qabiliyyətinin məhsuludur. Cəmiyyətin idarə olunması sosial (ictimai) elmlərin predmetidir.İnsanlar cəmiyyətin əsas məhsuldar qüvvəsi olmaqla təbətin və cəmiyyətin obyektiv qanunlarını dərk edirə ondan istehsal,bölgü,mübadilə və istehlak prosesinin tənzim və idarə olunmasında istifadə edirlər.*Burada idarəetmə elminin obyektivi sosial-iqtisadi sistem,predmeti isə istehsal prosesi və insan fəaliyyətinin təşkilidir.*Bu növ idarəetmə xalq təsərrüfatının bütövlükdə idarə olunmasını,müəssisələrin,sahələrin,regionların,birliklərin,kollektivlərin və onların daxili tərkib hissələrinin idarə olunmasını əhatə edir.Beləliklə,biz idarəetmə anlayışı ilə cəmiyyətin,konkret sahə və ərazilərin,müəssisələrin,canlı və cansız təbiətin idarə olunmasını fərqləndirməliyik. İdarəetmə insanların özləri tərəfindən onların yaşamaq tələbatı kimi yaranmış və mədəni cəmiyyətin bütün inkişaf mərhələlərində mövcud olmuşdur.İdarəetmə insanların həyat fəaliyyətini məqsədyönlü tənzimləmək,onların mənafeələrini və tələbatlarını ödəmək üsul və vasitələrinin məcmusudur. Cəmiyyətin idarə olunması məhsuldar qüvvələrin inkişafı və onun təşkili ilə sıx surətdə əlaqədardır.Məhsuldar qüvvələr inkişaf etdikcə cəmiyyətin siyasi təşkili və idarə olunmasının forma və metodları da təkmilləşir və məhsuldar qüvvələrin inkişafına uyğunlaşdırılır.Bu səbəbdən hər bir tarixi dövrdə idarəetmə mövcud cəmiyyətə uyğun olur – öz məzmun və məqsədini həmin cəmiyyətdən alır,bu cəmiyyətin qorunub saxlanmasına,səmərəli inkişafına xidmət edir,cəmiyyətin inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq dəyişir və təkmilləşir.Məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsi yüksəlir – cəmiyyətin texniki - iqtisadi,sosial sturukturunda,ərazi təşkilində əsaslı dəyişikliklər baş verir – cəmiyyətin dəyişməsi idarəetməni də dəyişməyi və təkmilləşdirməyi tələb edir.Sonra bu proses yenidən təkrar olunur.Beləliklə,idarəetmə açıq sistemdir.Burada hər şey dəyişir,əsas məsələ insanların həyat və fəaliyyətində ortaya çıxan problemləri vaxtında həll

etməkdir. İdarəetmənin predmeti nə olursa olsun (maddi şey, texnika, texnoloji proses, təbii yaradıcılıq məhsulu) fərqi yoxdur, onun o biri tərəfində insan, mərkəzində isə insanların qarşılıqlı münasibətləri və mənafeləri durur. İdarəetməyə insan fəaliyyətin xüsusi bir növü kimi – insanların insanlar tərəfindən idarə olunması kimi yanaşılır. Müasir dövrdə idarəetmə obyektini kimi insanın rolu artır. Belə ki, müasir elmi – texniki tərəqqi dövründə insan maşınla əmək predmeti arasında deyil, maşının üstündə durur, maşını idarəetmə kütləvi hal alır. Bütövlükdə əhalinin texniki hazırlığı və texniki təhsil səviyyəsinin yüksəlməsi idarəetmə prosesinin texniki səviyyəsinin yüksəlməsinin mühüm şərtinə çevrilir. Maşınlar sisteminin tətbiqi idarəetmədə insanın tutduğu yeri dəyişir və rəqəmlər artırır. İdarəetmə ictimai münasibətlər sisteminə daxil olan bir münasibət formasıdır, insanlara təsir etməklə onları hərəkətə gətirir, onlar arasında yeni münasibətlər formalaşdırır. İdarəetmə insanların şüuruna, fəaliyyətinə və davranışına təsir və qarşılıqlı təsir formasıdır. Burada qarşılıqlı təsir müəyyən nəticə əldə olunmasında mühüm rol oynayır. İdarəetmədə məqsədyönlülük əsas şərtədir. Həm də məqsəd konkret vəzifələrlə tamamlanır, məqsəd-vəzifə prinsipi yaranır. Məqsəd aydın, yerinə yetirilə bilən olmalı və real şəraitdən irəli gəlməlidir. Məqsəd müdafiə olunmaq, hüquq və maliyyə təminatı almaq imkanına malik olmalı, ictimaiyyət tərəfindən dərk edilməli və müdafiə olunmalıdır. İdarəetmə təşkil etmək (müəssisəni, istehsalı, əhalini, kollektivi, cəmiyyəti və s.) məqsədyönlü fəaliyyətə real şərait yaratmaq kimi vacib xüsusiyyətləri də özündə birləşdirir. Beləliklə, cəmiyyətdə idarəetmə insanların ictimai, kollektiv və qrup halında həyat və fəaliyyətinə məqsədyönlü (şüurlu, qərarlaşdırılmış, qabaqcadan düşünülmüş), təşkiledici və tənzimləyici təsir və qarşılıqlı təsir göstərmək formasıdır. Bu təsir bilavasitə özünüidarə formasında və yaradılmış xüsusi strukturlar (dövlət, ictimai birliklər, partiyalar, firmalar, kooperativlər, müəssisələr, ittifaqlar) tərəfindən göstərilir.

4. Dövlət idarəçilik nəzəriyyəsinin xüsusiyyətləri

Cavab: Bütün idarəetmə formaları içərisində dövlət idarəçiliyi xüsusi yer tutur. *Dövlətin idarəçiliyi dedikdə öz hakimiyyət qüvvəsinə əsaslanaraq insanların ictimai həyat fəaliyyətinə onu qaydaya salmaq, qoruyub saxlamaq və ya yenidən qurmaq məqsədilə praktiki, təşkiledici və tənzimləyici qarşılıqlı təsiri nəzərdə tutulur.* Əlbəttə, mürəkkəb ictimai hadisələrə verilən təriflər həmişə şərti və nisbətən məhdud xarakter daşıyır, hansısa..a vacib bir xüsusiyyət, qarşılıqlı əlaqə nəzərə alınmır. Burada dövlət idarəçiliyinə verilmiş tərif də belədir. Lakin dövlət idarəçiliyinin belə müəyyən edilməsinin əsas müsbət cəhəti ondadır ki, dövlət idarəçiliyinin tamlığını, sistemliliyini, geniş əhatə dairəsini əks etdirən

üç cəhət nəzərə alınır:

- 1) Dövlətin sistemli təşkil olunmuş idarəetmə subyekti olması;
- 2) İnsanların ictimai həyat fəaliyyətinin idarəetmə təsirinə məruz qalması və bu təsiri qarşılıqlı surətdə qəbul etməsi;
- 3) Qarşılıqlı idarəetmə təsirinin özünün dövlətlə cəmiyyət arasında aktiv qarşılıqlı əlaqə yaratması.

Bu tərif dövlət idarəetməsinin çoxtərəfli təzahürünün nəzəri əsaslarını verməklə onu düzgün başa düşmək və praktiki istifadə etməyə imkan verir. Dövlət idarəçiliyi cəmiyyətin idarə olunmasının mühüm formalarından biridir. Dövlət idarəçiliyinin onu başqa idarəetmə formalarından fərqləndirən bir sıra özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Lakin ədəbiyyatlarda bunlardan ümumi xarakter daşıyan üçünün şərhinə daha geniş yer verilir. *Birincisi, cəmiyyətin idarə olunması sistemində dövlət idarəçiliyinin məqsədyönlü, təşkiledici və tənzimləyici təsiri müəyyən edici xarakter daşıyır və hakimiyyətin gücünə əsaslanır.* Dövlət haqqında fikirlər, mövqelər müxtəlif olsa da onun idarəetmədə müəyyən edici rolu haqqında fikirlər üst-üstə düşür. Dövlətin güclü hakimiyyət qüvvəsi var. Misal üçün, M. Veber bu haqda yazmışdır. “Dövlət insanların insanlar üzərində hökmranlıq münasibətidir. O, bu hökmranlıq münasibətində təzyiqdən, zordan əsas vasitə kimi istifadə edir”. Bu, dövlətə aid bütün fikirlər içərisində ən yaxşılardan hesab olunur. Qısa Fəlsəfi Ensiklopediyada dövlət hökmranlıq strukturu kimi təsvir olunur. Göstərilir ki, dövlət insanların birgə fəaliyyəti, habelə onun nümayəndəliyinin fəaliyyəti nəticəsində daim təkmilləşən və son nəticədə bu və ya digər sahələrdə ictimai fəaliyyəti qaydaya salan hökmranlıq strukturudur. Doğrudan da dövlət ona görə dövlətdir ki, onun əlində insanlara qarşı dövlət hakimiyyəti-məcburetmə hakimiyyəti var. Məhz bu hakimiyyətlə insanlar müxtəlif vasitələrlə (iqtisadi, siyasi, sosial, informasiya) məcbur edirlər ki, dövlətin onlar haqqında məqsədi, təşkil etmə və tənzimləmə fəaliyyəti həyata keçsin, onlar könüllü surətdə və ya məcburiyyətlə dövlət iradəsinin üstünlüyünü, birinciliyini qəbul etsinlər. Doğrudur, buna bənzər hakimiyyət ailədə, insan qruplarında, kollektivlərdə də olur və onlar adətlərdə, ənənələrdə, mənəviyyatda, ictimai rəydə ifadə olunur. Lakin bütün bunları hüquqi cəhətdən əsaslandırılmış, xüsusi hüquqi bazası olan dövlət hakimiyyəti və bu hakimiyyətin reallaşdırılmasında məcburetmə vasitələrinə malik olan dövlət aparatının qüvvəsi ilə müqayisə etmək olmaz. Buna görə də dövlət idarəçiliyində dövlətin müəyyən edici təsiri dövlət hakimiyyəti ilə, dövlətin qanunları, normativ-hüquqi aktları ilə möhkəmləndirilir və yerinə yetirilməsi təmin edilir. Dövlətin müəyyən edici təsiri sadəcə olaraq arzu, çağırış mövqeyi deyil, bu dövlətin hakimiyyət qüvvəsinə söykənən və qanunçuluğa əsaslanan mövqeyidir və mütləq yerinə yetirilməlidir. *Dövlət idarəçiliyinin ikinci spesifik xüsusiyyəti onun genişliyi və bütün cəmiyyətə şamil olunması və yayılması, hətta bəzən dövlətin sərhədlərindən*

kənara çıxması, onun yeritdiyi beynəlxalq siyasət çərçivəsində başqa ölkələri də əhatə etməsidir. Əlbəttə, bu genişliyi həddən artıq şişirtmək, bütün sahələrə tamamilə aid etmək də düzgün olmaz. Başqa sözlə, bu tezis belə bir təsəvvür yaratmamalıdır ki, guya dövlət insanların bütün hərəkət, davranış və fəaliyyətinə qarışır, yaxud qarışmı, onların bütün qarşılıqlı münasibətlərini idarə etməlidir. Hətta totalitar dövlətdə müstəsna hallarda belə bu təşəbbüslər müsbət nəticə verməmişdir. Son nəticədə az-çox azadlıq mövcud olmuşdur. Beləliklə, dövlət və cəmiyyət arasında normal qarşılıqlı münasibət insanların böyük həcmdə azadlığını, müstəqilliyini və özünüidarəsini nəzərdə tutur.

Lakin burada əsas cəhət ondan ibarətdir ki, insanların azadlığı, müstəqilliyi və özünüidarəetmə hüququnun əhatəsi və sərhədləri ictimai institutlarla birlikdə, həm də əsasən dövlət tərəfindən müəyyən edilir. Məhz dövlət qanunvericilik vasitəsilə cəmiyyət həyatının bütün sahələrində insanların davranışının ümumi, əsas, tipik qaydalarını işləyib hazırlayır və həyata keçirilməsini təmin edir. Bu baxımdan dövlət insan fəaliyyətinin bütün sahələrinə məqsədyönlülük verir, təşkilədiçi və tənzimləyici təsir göstərir, özünün hakimiyyət qüvvəsi ilə onlara riayət edilməsini təmin edir. Bu səbəbdən insanların azadlığı ilə dövlətin idarəetmə fəaliyyətində lazım gələn hallarda istifadə etdiyi vasitələri (qadağa, cərimə, cəza) qarşı-qarşıya qoyanlar səhv edirlər.

Azadlıq insanın yaşadığı ölkədə qəbul edilmiş qanunların fəaliyyətindən başlanır. Dövlət idarəçiliyi əhalinin böyük əksəriyyəti tərəfindən qəbul olunan və qanunla möhkəmləndirilmiş davranış normalarını müdafiə edir. Tarixi təcrübədə çoxdan sübut olunmuşdur ki, ədalətlik ancaq cəmiyyətin tələbatından irəli gələn qanunçuluq əsasında təmin oluna bilər. Bu baxımdan həqiqi demokratiya və azadlıq dövlətdən “qaçmaq”, yaxasını qurtarmaq, ona qarşı mübarizə aparmaq yox, mükəmməl hüquqi dövlət qurmaq, bu dövlətin qanunçuluğu möhkəmlətmək istiqamətində fəaliyyəti ilə mümkündür. Görünür ki, cəmiyyət həyatının bütün sahələrinə dövlətin təsiri hələ uzaq perspektivdə də qalacaqdır. Lakin cəmiyyətin inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq dövlətin bu inkişafa təsir dərəcəsi, onun xarakter və məzmunu dəyişəcəkdir. *Dövlət idarəetməsinin başqa bir mühüm xüsusiyyəti onun sistemli xarakter daşmasıdır.* Dövlət həm daxili tərkib hissələrinə, həm də yerinə yetirdiyi funksiyalara görə çox mürəkkəb inzibati-siyasi təşkilatdır və o, idarəetmə subyektini kimi çıxış edərkən özünün idarəetməsinə sistemlilik xüsusiyyəti verir. Başqa idarəetmə formalarından fərqli olaraq dövlət idarəetməsi həmin xüsusiyyəti özündə birləşdirmədən ya mövcud ola bilməz, ya da mövcud olsa da formal xarakter daşıyır, qarşısında duran məqsəd və vəzifələri icra edə bilməz. Dövlət idarəetmə sisteminə on milyonlarla müxtəlif xarakterli, dünyagörüşlü insanlar, çoxsaylı dövlət orqanları və dövlət təşkilatı strukturları, bunlarda işləyən çoxsaylı vəzifəli şəxslər və başqa xidmətçilər

daxildir. Dövlət idarəetməsində müxtəlif və yüksək qiymətli materiallar, maliyyə və intellektual resurslar, geniş və zəngin informasiya istifadə olunur. Dövlət idarəçiliyi özü külli miqdarda idarəetmə tədbirləri və qərarlarından, təşkilati fəaliyyətdən ibarətdir. Əgər bu strukturların hər biri müstəqil fəaliyyət göstərərək, öz məqsəd və vəzifələrini ayrılıqda, müstəqil reallaşdırmağa çalışsa, dövlət idarəçiliyi baş tutmaz, cəmiyyətdə özbaşınalıq, hərə-mərclik hökmranlıq edər, ölkə böyük itkilərə məruz qalar. Tarixdə belə hallar çox olmuşdur ki, dövlət idarəçiliyi guya mövcud olmuş, cəmiyyətdə isə dağıntı, özbaşınalıq hökmranlıq etmişdir. Daha aydın olsun deyə Azərbaycanda 1990-1993-cü illərdə mövcud olmuş dövlət idarəçiliyini və siyasi, sosial, iqtisadi vəziyyəti xatırlamaq kifayətdir. Baxmayaraq ki, respublikada formal olaraq dövlət, dövlət rəhbərliyi mövcud idi, həqiqətdə isə ölkədə özbaşınalıq, hərə-mərclik, dağıntı hökmranlıq edirdi, vətəndaş müharibəsi başlanmışdı və Azərbaycanın müstəqilliyi təhlükədə idi. Dövlət idarəçiliyi üçün sistemlilik prinsiplial əhəmiyyət kəsb edir. Ancaq sistemlilik dövlət idarəçiliyinə onun müxtəlif həlqələri arasında zəruri razılaşdırma, koordinasiya, subordinasiya, müəyyən məqsədyönlülük, səmərəlilik xarakteri verir.

5. Yaranma mənbəyinə görə dövlət idarəçilik nəzəriyyəsinin məqsədləri

Cavab: Yaranma mənbələrinə, məzmununa və ardıcılığına görə dövlət idarəetməsinin məqsədlərini aşağıdakı strukturlara ayırmaq olar.

- İctimai-siyasi – cəmiyyətin kompleks, tam, tarazlaşdırılmış və əmin-amanlıq şəraitində keyfiyyətli inkişafını əhatə edən məqsədlər.
- Sosial – insanların sosial həyatının vəziyyətinə və səviyyəsinə dövlətin təsirini əks etdirən məqsədlər
- Mənəvi-psixoloji – bir tərəfdən cəmiyyətin əldə rəhbər tutduğu mənəvi dəyərlərin dərk olunmasını, digər tərəfdən isə ictimai-siyasi və sosial məqsədləri həyata keçirmək üçün cəmiyyətin mənəvi potensialının artırılmasını nəzərdə tutan məqsədlər;
- İqtisadi - iqtisadi münasibətlər sistemini xarakterizə edən, ictimai-siyasi və digər məqsədlərin reallaşdırılmasını təmin edən məqsədlər;
- İstehsal - yuxarıda sadalanan məqsədlərə uyğun olan və onların həyata keçirilməsinə yardım edən, istehsal obyektlərinin yaranmasından ibarət olan məqsədlər;
- Təşkilat - dövlət idarəetməsinin subyekt və obyektlərində təşkilati problemlərin həllinə yönəlmiş məqsədlər (uyğun funksional və təşkilati strukturların qurulması);
- İnformasiya - nəzərdə tutulmuş məqsədləri zəruri, etibarlı və adekvat informasiya ilə təmin etməyə yönəlmiş məqsədlər və s.

Dövlət idarəçiliyi nəzəriyyəsi sahəsində görkəmli mütəxəssis Q. V. Ş. Atamançuk

ətraflı təhlil və ümumiləşdirmədən sonra dövlət idarəçiliyinin məqsədlər “ağacı”nın aşağıdakı dörd qrup tələbələrə cavab verməsinin vacibliyini xüsusi qeyd etmişdir.

a) obyektiv şəraitdən irəli gəlməli və əsaslandırılmış olmalı; ictimai inkişafın və insanların fəaliyyətinin obyektiv qanunauyğunluqları və meyllərindən irəli gəlməli; bu və ya digər müsbət obyektiv inkişaf meyllərinin, munasibətlərinin mövcudluğu və fəaliyyətinə uyğun olmalı;

b) sosial yönümlü olmalı; başqa sözlə, insanların istək, tələbat və mənafeələrindən irəli gəlməli, onlara cavab verməli, bununla da onları həmin məqsədləri dərk etməyə, həmin məqsədləri müdafiə etməyə və bu məqsədlərin həyata keçirilməsi ətrafında sıx birləşməyə çalışmalı;

c) resurs cəhətdən təmin olunmalı, o cümlədən intellektual, maddi, maliyyə resurslarının ehtimal olunan miqdarı ilə deyil, həqiqi mövcud miqdarı ilə təmin olunmalı, ictimai həyat və fəaliyyətin konkret şəraiti və amillərlə əlaqələndirilməli;

d) sistemli təşkil olunmalı, özündə müəyyən ardıcılıqla strateji, cari və taktiki məqsədləri, ümumi və xüsusi, əsas və köməkçi, son və aralıq, uzaq, yaxın və bilavasitə məqsədləri birləşdirməlidir.

Dövlət idarəetməsi məqsədlərin bu tərkib hissələri məqsədlər ağacının müxtəlif tərəflərini təşkil edir. Məqsədlər ağacının mərkəzi (müəyyənləşdirici) məqamı cəmiyyətin keyfiyyəti, onun saxlanması və dəyişdirilməsi ilə bağlı strateji məqsədlərin müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir. Strateji məqsədlər operativ məqsədlərə, onlar isə öz növbəsində taktiki məqsədlərə bölünürlər. Bəzən strateji məqsədlərə başlıca məqsədlər, yerdə qalan məqsədlərə isə təminedicilər deyilir. Məqsədləri başqa əsaslara görə fərqləndirmək olar: həcminə görə - ümumi (bütün dövlət idarəetməsi üçün) və xüsusi (onun ayrı-ayrı alt sistemləri, komponentləri üçün) nəticələrinə görə - son və aralıq məqsədlərə; zaman etibarı ilə - uzun müddətli, orta müddətli, qısamüddətli məqsədlərə ayırmaq olar. Məqsədlər ağacının qurulması məqsədlərin razılaşdırılmasını, onların subordinasiyasının təmin olunmasını, məqsədlərin cəmiyyətin tələbatlarına və maraqlarına uyğunluğunu təmin etməyi nəzərdə tutur. Dövlət idarəetməsinin məqsədlərinin hər birinin ayrılıqda və məqsədlər “ağacının” bütövlükdə əsaslandırılmış və həqiqi olması başqa şərtlərlə yanaşı, onun müvafiq resurslarla təminatı ilə əlaqədardır.

Dövlət idarəetməsi məqsədlərin praktiki baxımdan reallığı - dövlətin sadəcə olaraq arzusu deyil, bir-birini tamamlayan məqsəd-vəzifədir. Dövlətin böyük məsuliyyətlə öz üzərinə götürdüyü öhdəlikdir. Dövlət idarəçiliyinin məqsədlərinin müəyyən edilməsində təbii və insan resursları müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Təbii resurslar istənilən qədər, tükənməz deyil. Onların perspektivdə, xüsusən sürətlə artmaqda olan tələbatla müqayisədə genişlənməsi və artmasında mümkün deyil, böyük əksəriyyəti istifadə olunduqdan sonra bərpa olunmur, ehtiyatı tükənir, hasilatı ilə əlaqədar xərcləri artır. Odur ki, dövlət konkret dövrdə öz sərəncamında olan təbii

resursların əhəmiyyətini lazımınca qiymətləndirməlidir. İnsan potensialı da heç də həmişə istənilən qədər, istənilən keyfiyyətdə olmur. İnsanın ixtisası mənəvi-texniki səviyyəsinin yüksəlməsi üçün lazım olan xərclər artır. Lakin dövlətin sərəncamında çox xərc tələb etməyən, daim inkişaf edən və bərpa olunan sosial-siyasi xarakterli resurslarda var. Bunlardan səmərəli istifadə olunması dövlət idarəçiliyinin məqsədləri müəyyən edilərkən nəzərə alınır.

Birinci növbədə bu, hüquq resursudur. Sözüün həqiqi mənasında bura müvafiq dünyagörüşü, adət-ənənə, həyat tərz, insanların davranışı və onları hüquqi cəhətdən təmin edən qanunlar, digər normativ sənədlər və mexanizmlər daxildir. Tarixi təcrübədə hələ qədim dövrlərdən sübut olunmuşdur ki, fərdi (xüsusi) və ictimai hüquqlar insanların iqtisadi həyat fəaliyyətinin nizama salınması, təşkili və mümkün səmərəliyin təmin edilməsində ən çox sınaqdan keçirilmiş və həqiqi alət kimi çıxış edir. Bundan hazırda dünya siyasətində əsas yer tutan hüquqi dövlətin formalaşması məsələsi ortaya çıxır. Bu o deməkdir ki, dövlət idarəçiliyində qarşıya qoyulan hər hansı məqsəd hüquqi tələblərə cavab verməsi (ədalətlik, insanpərvərlik, humanizm) baxımından

qiymətləndirilməli, qanunvericiliklə möhkəmləndirilməli və qanunun tələblərinə uyğun olaraq həyata keçirilməlidir.

Dövlət idarəçiliyində məqsədyönlülüyn həyata keçirilməsində mühüm resurslardan biri demokratiyadır- insanların hüquq və azadlığına əsaslanan özünü-təşkilin müəyyən sistemin formalaşmasıdır. Bu uzun illərin arzusu olsa da yalnız müstəqillik illərində həyata keçirilməyə başlamışdır. Lakin özünü-təşkilin həyata keçirilməsinin forma, metod və vasitələri tədricən təkmilləşdirilməlidir. Demokratiya cəmiyyətin təşkil olunan qüvvəsidir. Dövlət idarəetməsinin məqsədinə az xərc və maksimal nəticə ilə o zaman çatıla bilər ki, demokratiyanın potensialı praktikada reallaşdırılsın, insanlar dövlət idarəetməsinin məqsədi haqqında məlumatlı olsunlar, dərk etsinlər, onun tərəfində dursunlar, onun həyata keçirilməsini istəsinlər və bu istiqamətdə işləmək imkanına malik olsunlar. Lakin, bunun üçün insanlar praktiki olaraq göstərməlidir ki, dövlət idarəçiliyinin həyata keçirilməsi nəticələri onların mənafeyinə və tələbatına uyğundur.

Dövlət idarəçiliyi məqsədinin müəyyənləşdirilməsi prosesinin təşkili məqsədin düzgün müəyyənləşdirilməsi və reallaşdırılmasının mühüm ehtiyat mənbəyidir. Düzgün təşkil etmə məqsədin dəqiq müəyyənləşdirilməsini təmin edir və işlənilib hazırlanmasını asanlaşdırır. Məsələnin həllinə düzgün yanaşma metodunun seçilməsi, bu sahədə “düşünən beyinlər”in düzgün istiqamətləndirilməsi, bütün amillərin kompleks halda nəzərə alınması, nəticədə dövlət idarəetməsi məqsədinin (məqsədlər “ağacı”nın) ən əlverişli variantının müəyyən edilməsini təmin edir.

Məqsəd, vəzifə və onların həyata keçirilməsini vasitələrinin düzgün nisbətdə olması, bir-birini tamamlaması məqsədlərin reallığı, əsaslandırılmış olmasını və həyata keçirilməsini təmin edən mühüm şərtlərdir. Məqsəd özlüyündə aydın, real

ola,hətta kütlə tərəfindən müdafiə oluna bilər.Lakin,onun yerinə yetirmək üçün vəzifələr düzgün müəyyən edilib dövlət idarəetmə orqanları arasında düzgün bölüşdürülmədikdə,vəzifələrin icrası üçün vasitələr,metodlar düzgün seçilmədikdə o,yerinə yetirilə bilməz.Tarixdə müxtəlif dövlətlərdə qarşıya qoyulan məqsədlərlə vəzifələr,vasitələr bir-birini tamamlamadığından onların həyata keçmədiyi hallar çox olmuşdur.Misal üçün,Sovet dövləti “xalqların bərabərliyi və qardaşlığı”nı özü üçün şüar etmişdi.Lakin,bunu təmin edən vəsaitlər olmadığından bu şüar millətlərarası,xalqlararası narazılıqlarla,toqquşmalarla başa çatdı.

6.Q.V.Atamançuk: dövlət idarəçilik nəzəriyyəsinin məqsədlər “ağacı”

Cavab: Dövlət idarəçiliyi nəzəriyyəsi sahəsində görkəmli mütəxəssis Q. V. Atamançuk ətraflı təhlil və ümumiləşdirmədən sonra dövlət idarəçiliyinin məqsədlər “ağacı” nın aşağıdakı dörd qrup tələbələrə cavab verməsinin vacibliyini xüsusi qeyd etmişdir.

a) obyektiv şəraitdən irəli gəlməli və əsaslandırılmış olmalı; ictimai inkişafın və insanların fəaliyyətinin obyektiv qanunauyğunluqları və meyllərindən irəli gəlməli; bu və ya digər müsbət obyektiv inkişaf meyllərinin, munasibətlərinin mövcudluğu və fəaliyyətinə uyğun olmalı;

b) sosial yönümlü olmalı; başqa sözlə, insanların istək, tələbat və mənafeələrindən irəli gəlməli, onlara cavab verməli, bununla da onları həmin məqsədləri dərk etməyə, həmin məqsədləri müdafiə etməyə və bu məqsədlərin həyata keçirilməsi ətrafında sıx birləşməyə çalışmalı;

c) resurs cəhətdən təmin olunmalı, o cümlədən intellektual, maddi, maliyyə resurslarının ehtimal olunan miqdarı ilə deyil,həqiqi mövcud miqdarı ilə təmin olunmalı, ictimai həyat və fəaliyyətin konkret şəraiti və amillərlə əlaqələndirilməli;

d) sistemli təşkil olunmalı, özündə müəyyən ardıcılıqla strateji, cari və taktiki məqsədləri, ümumi və xüsusi, əsas və köməkçi , son və aralıq, uzaq, yaxın və bilavasitə məqsədləri birləşdirməlidir.

Dövlət idarəetməsi məqsədlərin bu tərkib hissələri məqsədlər ağacının müxtəlif tərəflərini təşkil edir. Məqsədlər ağacının mərkəzi (müəyyənləşdirici) məqamı cəmiyyətin keyfiyyəti, onun saxlanması və dəyişdirilməsi ilə bağlı strateji məqsədlərin müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir. Strateji məqsədlər operativ məqsədlərə, onlar isə öz növbəsində taktiki məqsədlərə bölünürlər. Bəzən strateji məqsədlərə başlıca məqsədlər, yerdə qalan məqsədlərə isə təminedicilər deyilir. Məqsədləri başqa əsaslara görə fərqləndirmək olar: həcminə görə - ümumi (bütün dövlət idarəetməsi üçün) və xüsusi (onun ayrı-ayrı alt sistemləri,komponentləri üçün) nəticələrinə görə-son və aralıq məqsədlərə ;zaman etibarı ilə-uzun müddətli,orta müddətli,qısamüddətli məqsədlərə ayırmaq olar.Məqsədlər ağacının qurulması məqsədlərin razılaşdırılmasını,onların

subordinasiyasının təmin olunmasını, məqsədlərin cəmiyyətin tələbatlarına və maraqlarına uyğunluğunu təmin etməyi nəzərdə tutur. Dövlət idarəetməsinin məqsədlərinin hər birinin ayrılıqda və məqsədlər “ağacının” bütövlükdə əsaslandırılmış və həqiqi olması başqa şərtlərlə yanaşı, onun müvafiq resurslarla təminatı ilə əlaqədardır.

7. Dövlətin yaranma səbəbləri haqqında nəzəriyyələr

Dövlətin mahiyyətinə və yaranma səbəblərinə müxtəlif tarixi dövrlərdə və ayrı-ayrı ölkələrdə fərqli formada yanaşılmışdır. Onlar nəzəriyyələr, konsepsiyalar və ehtimallar yaranmış, dövlətin yaranma səbəbləri, təbiəti, əmələ gəlməsi prosesi müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən bir-birindən fərqli formada izah olunmuşdur. Qısaca olaraq dövlətin mahiyyəti, mənşəyi və yaranma səbəbləri haqqında nəzəriyyələrdən ən mühümlərini ümumi formada göstərməyə çalışaq:

1. Dövləti dini və ya ilahi mənşəli hesab edən nəzəriyyə. Bu nəzəriyyə qədim Misirdə yaranmış, feodalizm dövründə daha geniş yayılmış və sonralar dövlət haqqında ictimai inkişafına müsbət təsir göstərmişdir. Bu nəzəriyyənin tərəfdarlarının (Hegel, Foma, Akvinski, Mojevski və s.) fikrincə, dövlət və hüquq Allah tərəfindən dünya ilə birlikdə yaranmışdır. Başqa sözlə, dövlət cəmiyyətin inkişafının məhsulu deyil, o müstəqil bir ictimai varlıq kimi Allah tərəfindən dünyanın tərkib hissəsi kimi yaranmışdır. Dövlət ilahi mənşəli bir varlıq Ş hökmdar tanrının yer üzərindəki surətidir.

2. Dövlətin əmələ gəlməsinə patriarxal yanaşma və ya dövlətin əmələ gəlməsi haqqında patriarxal nəzəriyyə. Belə yanaşma qədim Yunanıstanda (onun banisi Aritotel hesab olunur) əmələ gəlmiş, sonrakı əsrlərdə müxtəlif davamçılar (məsələn, 17-ci əsrdə İngiltərədə Filmer, 19-cü əsrdə Rusyada tədqiqatçı-dövlətşünas Mixaylovski və s.) tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. Aristotela görə, dövlət təkcə cəmiyyətin təbii- tarixi inkişafının məhsulu deyil, həm də insanların qohumluq- doğmaliq əsasında qaynaq-qarışmasının, əhalinin məskunlaşması və insani münasibətlərin inkişafının ən yüksək məhsuludur. Patriarxal nəzəriyyəyə görə, dövlət öz başlanğıcını ailədən götürmüş, ailənin inkişafı məhulu kimi meydana gəlmişdir. Dövlət başçısının hakimiyyəti – patriarxal dövrdə ailə başçısının – atanın hakimiyyətidir. Bu nəzəriyyə orta əsrlərdə feodal-monarxiya dövlətini və hakimiyyətini qoruyub saxlamağa və inkişaf etdirməyə xidmət edirdi.

3. Digər qrup alimlərin (Volf, Russo, didro və i.a.) təsəvvürlərinə görə dövlət ictimai qruplar, ailələr arasındakı müqavilələrin məhsuludur. Dövlət ailələrin, qəbilələrin yaranması dövründə (e.ə. 5-ci-4-cü əsrlərdən başlayaraq) hamiya, hər ailəyə və hər kəsə himayədarlıq etmək, tələbatını ödənilməsinə, azadlığın qorunmasına yardımçı olmaq üçün yaranmış xüsusi təşkilatdır. Belə ki, ayrılıqda heç bir ailə, heç bir kəs təkbaşına həyat üçün zəruri olan şeyləri əldə edə, azadlığını qoruya bilməz. Bu

səbəbdən bu vəzifəni öz öhdəsinə götürən vahid təşkilat yaratmaq haqqında ailələr (icmalar, kollektivlər) arasında razılaşmalar (müqavilələr) bağlanmış və onların məhsulu kimi dövlət meydana gəlmişdir. Dövlətə həmçinin “onun üçün ayrılmış ərazidə insanların ictimai münasibətlərini təşkil və tənzim edən təkilat” kimi, “əhalinin sosial qruplarının həmin dövlətin mənafeyinə uyğun ali hakimiyyət altında ümumbəşəri ədalət prinsipinə əsaslanan ittifaq” kimi tərif verənlər də var.

4. Dövlət zorakılıq vasitəsi kimi. Bu nəzəriyyə öz başlanğıcını quldarlıq quruluşundan götürmüşdür. Bir qrup alimlərin (Makiavelli, Hobbs və i.a.) fikrincə, insanda öz təbiəti etibarlı ilə müsbət keyfiyyətlərlə bərabər egoistlik, varlanmaq, ətraf aləmə hakim olmaq, şöhrətpərəstlik, qorxu, paxıllıq hissləri də var. İnsan əksər hallarda bu sahələrdə özünün şəxsi mənafe və marağının ödənilməsinə can ataraq başqa insanların mənafeyini tapdalayır, onlara zülm edir, fiziki və mənəvi zərər verir, həyatını, varlığını təhlükə altında qoyur. Bu vəziyyətdən qurtarmaq, egoizmi cilovlamaq, cəmiyyətdə siniflərin, insan qruplarının mənafeyində və münasibətlərində müvazinəti təmin etmək üçün insanlara qarşı zorakılıq etmək zərurəti yaranır. Məhz bu zorakılıq funksiyasını dövlət yerinə yetirir.

19-20-ci əsrlərdə alman alimi E. Dürinqin, Karl Kautskinin, avstriyalı Qumploviçin əsərlərində dövlətin zorakılıq vasitəsi olmasının daha geniş miqyasda əsaslandırılmasına cəhd göstərilmişdir. Müvafiq mənbələrə istinad edərək demək olar ki, onların ümumi fikri belədir ki, xüsusi mülkiyyət, siniflər və dövlət cəmiyyətin bir hissəsinə o biri hissəsi üzərində daxili və xarici zorakılığının, istilaçılığının və qarətçiliyinin inkişafı məhsulu kimi meydana gəlmişdir. Qaliblər idarədən sinfi, məğlublar fəhlə və kəndli sinfini təşkil etmişlər. K. Kautski dövlətin yaranmasında xarici zorakılığı, müharibələri əsas vasitə hesab edir: Müharibə nəticəsində qaliblər varlanır, yenə torpaq sahələri ələ keçirilir, məcbur edici dövlət aparatı yaranır, məğlublar qaliblər üçün işləməyə məcbur edilir və s.

5. Dövlətin cəmiyyətin üzvi tərkib hissəsi olmasını müdafiə edən nəzəriyyə. Bu nəzəriyyənin vətəni qədim Yunanıstandır (Demokrit, Aristotel, Platon). Bu nəzəriyyəyə görə dövlət insan orqanizmində ürəyi (Platon), cəmiyyət də canlı insan orqanizmini (Aristotel) xatırladır. İnsan ürəksiz ola bilmədiyi kimi cəmiyyət də dövlətsiz ola bilməz. Dövlət özünün tərkib hissələrindən (insanlardan) yaranır. Dövlət hakimiyyəti – tamın (bütün əhalinin) özünün tərkib hissələri (ayrı-ayrı fərdlər) üzərində ümumi rifahı təmin etmək üçün hükmranlığıdır. Bu nəzəriyyənin 19-20-ci əsrlərdə ən böyük nümayəndə Qerberq Spenser olmuşdur.

6. Bir qrup alimlərin, xüsusilə marksizm banilərini (K. Marks, f. Engels, V. İ. Lenin və i.a.) və onların davamçılarının uzun illər hakim olmuş baxışlarına görə dövlət: əvvəla, iqtisadi səbəblərdən, ictimai əmək bölgüsünün inkişafı, izafi məhsul istehsalının artması və xüsusi mülkiyyətin yaranmasından; ikincisi, cəmiyyətin bir-birinə zidd mənafeələrə malik siniflərə bölünməsindən yaranmışdır. Dövlət bir sinfin

digər sinfi əzməsi üçün maşındır, hakim sinfə məxsus mülkiyyəti və siyasi hökmranlığı təmin etmək vasitəsidir. Bu nəzəriyyə tarixə dövlət haqqında materialist (sinfi) nəzəriyyə kimi daxil olmuşdur.

Bütün bu nəzəriyyələrin və dövlətçiliyin inkişafında 20-ci əsr müstəsna rol oynamışdır. 20-ci əsr həqiqətən dövlətçilik əsri olmuşdur. Lakin, əvvəlki əsrlərdə olduğu kimi 20-ci əsrdə də dövlətin mahiyyətinin, rolunun dərk olunması və dövlətçiliyin inkişafı sahəsində xeyli nailiyyətlər əldə edilsə də, hər halda bu məsələ özünün tam həllini tapa bilməmişdir. Xüsusilə Sovetlər İttifaqı dağılandıqdan və sosializm süqut edəndən sonra dövlətə münasibətin bir daha nəzərdən keçirilməsi, elmi və praktiki mövqelərin dəqiqləşdirilməsi zərurəti yenə müəyyən aktuallıq kəsb etməyə başlamışdır.

Əlbəttə, dövlət haqqında digər nəzəriyyə və konsepsiyalar da vardır (məs. dövlət haqqında psixoloji nəzəriyyə, irqçilik nəzəriyyəsi). Adı çəkilən hər bir nəzəriyyənin ayrı-ayrı tərkib hissələrində fərqli cəhətlər çoxdur. Dövlətə və dövlətin mahiyyətinə bu növ münasibətlərin hər birinin özünəməxsus müsbət cəhətləri ilə bərabər düzgün olmayan və mübahisə doğuran cəhətləri də vardır.

Eyni zamanda dövlət haqqında fikirlər nə qədər müxtəlif olsa da, onların əksəriyyətinin əsasında “dövlət zorakılıq vasitəsi, siyasi hakimiyyəti qoruyub saxlamaq vasitəsi” olması durur. Alman filosofu M. Veber yazmışdır: “Dövlət- insanların insanlar üzərində hökmranlıq münasibəti. O, bu hökmranlıq münasibətini təmin etmək üçün təzyiqləndirən, zordan əsas vasitə kimi istifadə edir”.

20-ci əsrin axırlarında və 21-ci əsrin əvvəllərində baş verən hadisələr, SSRİ-nin dağılması və keçmiş müttəfiq respublikaların müstəqil demokratik inkişaf yolu seçməsi, dövlətlərarası münasibətlərin inkişafı və qloballaşma müasir dövrdə dövlətin cəmiyyətin təşkilində rolunu artırmış və ona elmi münasibətin də xeyli təkmilləşməsinə səbəb olmuşdur. Başqa sözlə, “Dövlət, cəmiyyətin sosial, iqtisadi, siyasi, mənəvi proseslərin idarə olunmasını həyata keçirən, siyasi cəhətdən suveren hakimiyyət təşkilatıdır.” Bu hakimiyyət təşkilatı ictimai hakimiyyətdən əhalinin inzibati-ərazi təşkilindən və suverenlikdən ibarətdir. Suverenlik dövlətçilik əlamətidir, o, dövlətin hər şeydən yüksəkdə durduğunu, asılı olmadığını göstərir.

8. Dövlət haqqında mövqe və fikirlərin müxtəlif olma səbəbləri

Cavab: Dövlət haqqında mövqe və fikirlərin müxtəlif olmasının bir sıra obyektiv səbəbləri var. Buna misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar:

1. Dövlət cəmiyyətlə birlikdə daim inkişaf edən, dəyişən bir siyasi və inzibati-təşkilati strukturdur. Cəmiyyət inkişaf edib bir mərhələdən o birinə keçdikdə dövlət də inkişaf edir, təkmilləşir və cəmiyyətin yeni inkişaf mərhələsinin tələblərinə

uyğunlaşdırılır. Adətən dövlət haqqında yeni nəzəriyyələrin, konsepsiya və fikirlərin yaranması da əsasən bir mərhələdən o biri mərhələyə keçid dövrlərinə təsadüf edir. Cəmiyyətin inkişafının ayrı-ayrı mərhələləri və həmin mərhələlərin birindən o keçid dövrünün dövlətləri bir-birindən az-çox fərqləndiyinə görə həmin dövrlərdə dövlət haqqında yaranmış nəzəriyyələr də bir-birindən fərqlənir.

2. Dövlət çox müxtəlif və mürəkkəb funksiyaları yerinə yetirir, cəmiyyət həyatının bütün sahələrinə təşkilədiçi və tənzimləyici təsir göstərir. Bu təsirlərin hamısını hər kəsin eyni dərəcədə görməsi və qiymətləndirilməsi mümkün deyil. Deməli dövlətə, onun fəaliyyətinə münasibətdə insanlar, xüsusilə mütəxəssislər arasındakı fikir ayrılığının olması təbii haldır və bu həmişə olacaqdır.

3. Hər bir insanın özünəməxsus, başqalarından az-çox fərqlənən dünyagörüşü, həyat mövqeyi var. Bu dünya görüşündən asılı olaraq hər bir insanın bizi əhatə edən dünyaya, cəmiyyətə və onun institutlarına, o cümlədən dövlətə fərdi münasibəti var. Təbiidir ki, bu dövlət haqqında nəzəriyyələrdə, elmi mövqələrdə də, özünü göstərir.

4. Məlum həqiqətdir ki, dövlət millilik, dünyəvilik, demokratiklik və tarixiliyin vəhdətidir. Hər bir tarixi inkişaf mərhələsində həmin dövrün xarakterindən asılı olaraq dövlətçilikdə bu xüsusiyyətlərdən biri və ya bir neçəsi ön planda olur. Həmin dövrdə dövlət haqqında yaranan nəzəriyyə və ya konsepsiyalarda da istər-istəməz həmin xüsusiyyətləri əks etdirən müddəalar ön plana çəkilir. Nəticədə müxtəlif dövrlərdə, eləcə də eyni bir tarixi dövrdə dövlət haqqında yaranan nəzəriyyə və konsepsiyalarda az-çox fərqlər yaranır.

Müasir dövrdə dövlətin milliliyi, demokratikliyi və dünyəviliyi haqqında çox danışılır. Azərbaycan gənc, müstəqil dövlətdir. Onun bütün bu keyfiyyətləri yenidən formalaşır. Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyev dövlətçilikdə milliliklə demokratikliyin düzgün əlaqələndirilməsinin vacibliyini göstərmiş, Azərbaycanda milli, demokratik və dünyəvi dövlət qurulduğunu dəfələrlə qeyd etmişdir. Burada Heydər Əliyevin dövlət quruculuğu və müvafiq idarəetmə sistemi haqqında aşağıdakı fikirləri ilə razılaşmaqla yalnız həqiqəti təsdiq etmiş oluruz: "Dövlət quruculuğunda nəinki tarixi və milli ənənələrimiz nəzərə alınır, həm də dünya təcrübəsindən, demokratik prinsiplərdən istifadə edilir."

Dövlətə .dövlət quruculuğuna münasibətdə millilik xüsusiyyətlərin qorunub saxlanması və inkişafı müasir Azərbaycan dövlətçiliyində xüsusilə vacibdir. Hansı şəraitdə, hansı ölkədə olursa olsun dövlətlərin mənşəyi, əmələ gəlmələrinin əsas səbəbləri eynidir, oxşardır. Cəmiyyət inkişaf etdikcə dövlətin fəaliyyət sahələri, funksiyaları, dünyəvilik xüsusiyyətləri dəyişə bilər və yəqin ki, həmişə olduğu kimi yərnə brelə olacaqdır. Lakin dövlətə millilik məsələsi, hər dövlətin ərazisində olan xalqların tarixi inkişaf, milli və ərazi quruluş xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması hələ uzun müddət aktual olacaqdır.

Ölkədə baş vermiş hər hansı bir köklü dəyişiklik cəmiyyətin siyasi sistemini və idarə olunmasının təşkilati formasını dəyişməyi tələb edir. Xalqın milli adət-ənənələri, ruhu, əxlaqı, mənəviyyəti, təbii yaşayış şəraiti isə dəyişmir və heç dəyişə də bilməz. Bunları kənardan gətirmək olmaz. Cəmiyyətin dəyişməsindən asılı olmayaraq xalq həmişə öz əxlaq və mənəvi həyatını tarixən yaranmış özünəməxsus qanunlar əsasında qurur. Odur ki, hər bir xalqın dövlətçiliyində, dövlət quruluşunda demokratiklik, dünyəvilik başqa hər hansı bir dövlətə oxşarlıq nə qədər böyük olursa-olsun fərqi yoxdur, millilik və xüsusiyyətləri nəzərə alan qanunçuluq və dövlətçilik olmalıdır. Məhz buna görə ümummilli lider Heydər Əliyev dövlətçilikdə və dövlət idarəetmə sistemində milliliyi, yerli təcrübənin nəzərə alınmasını vacib bir vəzifə kimi qarşıya qoymuşdur.

Müstəqil dövlət xalqın yeni istiqamətdə ictimai-siyasi yaradıcılığının, təsərrüfat – təkilat fəaliyyətinin məhsulu kimi meydana gəlir. Bu dövlət xalqın iqtisadi, milli-əxlaqi keyfiyyətlərini qorumaq məqsədinə xidmət edir. Məhz bu səbəbdən bütün xalqlar tərəfindən qəbul edilən modern dövlət yoxdur. Una görə də "xalqın seçdiyi cəmiyyət forması və dövlət quruluşu heç yerdən hazır götürülə bilməz. O, hər xalqın özünə məxsus olmalıdır."

Deyilənləri ümumilləşdirsək, aşağıdakı nəticələrə gələ bilərik: Dövlət anlayışı ən azı iki mühüm şərtlə əlaqədardır. Birincisi, dövlət insanların birgə yaşayışa yaradıcı münasibətlərinin, mədəni, iqtisadi, siyasi, mənəvi yaradıcılığın idarəetmə təşkilatı, institutu formasında modelləşmiş məhsuldur. Həm dövlət haqqında baxışlar, həm də dövlət özü daim dəyişir, inkişaf edir, təkmilləşir, bir formadan başqa formaya keçir. Ailənin formalaşması, icmalar, qəbilə və tayfaların, xüsusi mülkiyyətin, siniflərin əmələ gəlməsi və inkişaf dövlətin formalaşması və inkişafında müstəsna rol oynamıdır. Lakin dövlət bunların ayrılıqda heç birinin inkişafı məhsulu deyildir. İkincisi, bu idarəetmə institutu cəmiyyətdə mövcud olanlardan əsasən onunla fərqlənir ki, onun əlində başqalarına xas olmayan daha güclü dövlət hakimiyyəti, orqanları və aparatı var. Üçüncüsü, dövlət yalnız inkişaf etmiş ziddiyyətli strukturları olan cəmiyyətdə yaranır. Dövlət olan cəmiyyət – dövlət tərəfindən təşkil olunmuş cəmiyyətdir. Belə cəmiyyət üçün dövlət həmin cəmiyyətin mövcudluq formasıdır. Dördüncüsü, dövlət cəmiyyətin birgə həyat, fəaliyyət və davranış normalarını işləyib hazırlayır və həyata keçirilməsi təşkil edir. Beşinci, dünyəvilik, demokratiklik və milliliyin düzgün əlaqələndirilməsi gənc demokratik dövlətlərin yaşaması və normal fəaliyyətinin əsas şərtidir. Lakin burada millilik-hər xalqın milli və tarixi inkişaf xüsusiyyətlərinin ön plana çəkilməsi vacibdir.

9.Hakimiyyət qüvvəsinin mənbəyinə görə dövlətin tipləri

Cavab: Dövlətlər istər keçmişdə,istərsə də hazırkı dövrdə, bir-birindən fərqlənirlər.Bu fərqlər həm prinsipial, dərin, həm də bəzən az əhəmiyyətli olsa idarəetməyə öz təsirini göstərir.Buna görə də ayrı-ayrı tarixi dövrlərdə və hər bir konkret tarixi şəraitdə dövlətləri bir-birindən fərqləndirən əlamətləri bilmək lazımdır. Bu əlamətlər çoxdur.Lakin dövlətləri qruplaşdırmaq və onların təşkilati formsına , idarəciliyinə ən çox təsir göstərən əlamətləri müəyyənləşdirmək olar.

Hakimiyyət qüvvəsini daşıyanların hakimiyyət qüvvəsinin mənbəyinə görə dövlətlər aşağıdakı kimi təsnifləşdirilir: Monarxiya,Aristokratik,Demokratik.

Monarxiyada mali hakimiyyət bir nəfərə məxsus olur.Hakimiyyət nəslən keçir.Ali hakimiyyət başçısı öz fəaliyyətinin nəticələrinə görə təkə allah qarşısında cavabdeh olur.Bu onunla müşayiət olunur ki, monarxa ali hakimiyyət həvalə edilməsi mərasimində dini rəhbərlər iştirak edir və ona xeyir-dua verirlər.Qədim dövlətlərdə və orta əsrlərdə dövlətçiliyin başlıca forması monarxiya olmuşdur.Hazırda monarxiya dövləti tarixi nailiyyətə çevrilmişdir.Keçən yüzilliklər ərzio,əsaslı surətdə inkişaf etmiş, təkmilləşmiş, konstitusiyalı,müxtəlif səviyyə və nisbətlərdə monarxiya ,aristokratiya və demokratiyanı özündə birləşdirən hakimiyyət formasına çevrilmişdir.Böyük Britaniya, Belçika, Danimarka,İspaniya, Yaponiya və digər çoxsaylı inkişaf etmiş ölkələrdə monarxiya forması tarixi keçmişin qorunub saxlanması kimi mövcuddur.Lakin, monarx əsasən fəxri vəzifədir ki, o, ölkənin idarə olunmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmir.Monarxiya forması digər idarəetmə formaları ilə əvəz olunduqca mütləq monarxiyanı ikili monarxiya əvəz edir.Monarxiya prinsipində monarxın yuxarıdan aşağıyadək təkbaşına hökmranlığı və yerlərdə onun eyni səlahiyyətli nümayəndələrinin olması ölkənin idarə olunmasının əsas prinsipidir.

Belə hesab edilir ki, aristokratik dövlətdə ali hakimiyyət cəmiyyətin elitasına və xüsusilə onun yaxşı , ağıllı, təcrübəli, təhsilli nümayəndələrinə məxsus olur.Xüsusi aristokratik dövlətin təşkili çətindir.Odur ki, çox hallarda elitanı monarxiya və ya demokratiya əvəz edir.Aristokratik idarəetmə forması vaxtı ilə İtaliyada-Romada təşkil olunmuşdur.Aristokratik dövlət idarəetməsinin əsas prinsipi elita tərəfindən kollektiv idarəetmənin həyata keçirilməsidir.Xalis aritokratik dövlət yaratmaq təşəbbüsü Yunanıstanda- Afinada olmuşdur.Eyni zamanda monarxiya, demokratiya dövründə də hakimiyyət əsasən elitanın əlində olub.

Dövlətin monarxiya və demokratiya formasında da hakimiyyət tez-tez elitanın əlində olmuşdur.Burdaa bilikli nəsle mənsub olanların əvəzinə “dolu pul kisəsi”həlledici rol oynamışdır.Hakimiyyətə sahib olmaq aristokratik üstquruma cəmiyyətdə aparıcı mövqe tutmaq imkanı verir. Lakin hakimiyyətdən getsə,

müxalifət mövqeyinə keçsə belə onun cəmiyyətdə aparıcı mövqeyə malik olması dəyişmir.

Aristokratik elitanın hakimiyyəti o zaman qəbul edilir və möhkəm olur ki, xalq kütləsi bu elitain xüsusi mövqeyinə inansın, bu hakimiyyəti qəbul etsin. Aristokratik hakimiyyətə kimin seçilməsi məsələsi aktualdır. Çünki hakimiyyətə daxil olanların heş də hamısı öz fiziki sağlamlığına, natiqlik qabiliyyətinə, mənəvi keyfiyyətinə görə lider olmaq tələblərinə cavab vermir. Misal olaraq, avstriyalı Hitler, gürcü Stalin, rus-tatar Lenin, hind İndira Qandi və başqalarını göstərmək olar. Bunların hər birində hansı keyfiyyətsə üstünlük təşkil edirdi, hansı keyfiyyətlərdə isə müəyyən çatışmazlıq vardı.

Demokratik cəmiyyətdə ali dövlət hakimiyyəti xalqa-həmin dövlətin bütün vətəndaşlarına məxsus olur. 20-ci əsrin axırlarında və 21-ci əsrin keçən illəri ərzində demokratik inkişaf yolunu tutan dövlətlərin sayı sürətlə artmışdır. 20-ci əsrin 90-cı illərinə qədər sosializm quruluşu hökmran olan dövlətlər hazırda demokratik dövlətçiliyi qəbul etmişlər. Demokratik dövlətdə xalq hakimiyyəti qəbul edilir və qurulur. Lakin bu, hər bir ölkədə özünün həyata keçirilmə məntiqinə malik olur. Hələ 1787-ci ildə ABŞ-ın konstitusiyasında bu haqda yazılmışdır: "hər bir ali hakimiyyət tipi öz dövlət idarəçiliyinin təşkili və fəaliyyəti məntiqinə malikdir."

Ali hakimiyyətin demokratik prinsipi dövlət hakimiyyətinin və dövlət idarəçiliyinin aşağıdan yuxarıya doğru xalqın nümayəndələri və açıq dövlət qulluğu vasitəsilə qurulur. Əksər hallarda demokratik dövlət xalqın siyasi və hüququ cəhətdən təkili formasında olur. İnsanların hüquq bərabərliyi prinsipinə əsaslaraq demək olar ki, məntiqi cəhətdən yalnız demokratik tipi azadlıq və həməyliyətəmin etmək qabiliyyətinə malikdir.

10. İdarəetmə formasına görə dövlətin tipləri

Cavab: İdarəetmə formasına görə də dövlətlər bir-birindən fərqlənirlər. İdarəetmə forması dedikdə dövlət hakimiyyətinin bütün orqanlarının strukturu və qarşılıqlı münasibətlərinin, eləcə də əhali ilə onların birbaşa və dolaylı əlaqələrinin təşkili üsulları nəzərdə tutulur. İdarəetmə formasına, yaxud ümumi dövlət hakimiyyətinin təşkili formasına görə parlament və prezident respublikaları mövcuddur. Qarışıq formalar da var: yarım prezident respublikası və parlament monarxiyası. Burada həlledici cəhət hakimiyyətin bölünməsi prinsipini və onun praktiki reallaşdırılması mexanizmini qəbul etməkdir.

Parlament respublikasında həlledici dövlət hakimiyyət orqanı seçkili qanunverici orqandır-yəni parlamentdir. Bu orqan öz tərkibinə daxil olan üzvlərdən birini prezident seçir və prezident hakimiyyəti formalaşdırır. Yaxud parlament hökuməti

formalaşdırır və onun başçısı parlament qarşısında hesabat verir. Hakimiyyətin belə formalaşması prinsipi və mexanizmi parlamenti monarxiyaya da aiddir. Belə respublikalarda ali icraedici orqan və onun başçısı nazirlər soveti və onun sədri olur. Parlament respublikası prezident respublikasına nisbətən az yayılmışdır. Son illər Afrika qitəsinin bəzi dövlətlərində də bu forma tətbiq olunmağa başlamışdır. Belə respublikaların əksəriyyətində prezident -əhali tərəfindən səsvermə yolu ilə seçilmir, öz hakimiyyətini parlamentə qarşı qoya bilməz. Prezident dövlət başçısının yerini tutur və hökuməti formalaşdırır. Hökumət, parlament qarşısında hesabat verir, prezident qarşısında deyil, parlament qarşısında məsuliyyət daşıyır.

Prezident respublikasında qanunverici orqan və icraedici hakimiyyətin başçısı eyni qaydada ölkə əhalisi tərəfindən seçilir, öz funksiyalarında müstəqildirlər. Onlar arasında əlaqələr və qarşılıqlı münasibətlər qanunçuluğu və dövlət mənafeyini nəzərə almaqla həyata keçirilir. Bəzi ölkələrdə prezident bir baş hakim və qarant kimi bölünmüş dövlət hakimiyyətinin yaşaması və qarşılıqlı fəaliyyətini əmin edir. Belə ölkələrdə hökumətin başçısı prezident tərəfindən təyin edilir və o, əsasən prezident qarşısında hesabat verir. İdarəetmənin prezident respublikası forması 20-ci əsrin ikinci yarısından daha geniş yayılmağa başlamışdır. Konstitusiyadan əzərdə tutulan tələblərə cavab verən, adətən 35 yaşından yuxarı ölkə vətəndaşı əhali vətəndaş əhali tərəfindən səsvermə yolu ilə prezident seçilə bilər. Prezident bir qayda olaraq iki dəfə seçilə bilər. Prezident xalqdan mandat alır və parlamentdən asılı olmur. Yarım prezident respublikasında ali hakimiyyət prezident və parlament arasında bölünür, hökumət müəyyən məsələlər üzrə prezident və parlament qarşısında hesabat verir.

Xalqın birbaşa iradəsi dövlət idarəçiliyinin demokratiya formasında daha geniş ifadə olunur. Demokratiya idarəetmənin və dövlətçiliyin müxtəlif formalarında həyata keçirilir. Bütün bu formalarda və hallarda ali dövlət hakimiyyət orqanı və ölkənin başçısı ümumi seçki əsasında müəyyən edilir. Dövlət hakimiyyətinin belə sistemi qanunvericilik funksiyasının yerinə yetirilməsində və icraedici orqanın idarəetməsində parlamentin rolunun güclənməsilə xarakterizə olunur. Lakin 21-ci əsrdə bir çox dövlətlərin demokratik inkişaf yoluna keçdiyi bir şəraitdə dövlət hakimiyyətinin prezident respublikası formasına keçməsi idarəedici hakimiyyətin güclənməsi ilə müşayiət olunur (prezident və hökumət). Demokratik idarəetmə sistemi idarəetmə qərarlarının qəbuluna kollektivin geniş miqyasda cəlb olunmasını, yaradıcı özünüidarəetməni və hakimiyyət səlahiyyətlərinin həvalə olunmasını nəzərdə tutur. Müdrik Ksenofont bu idarəetmə formalarını belə xarakterizə etmişdir: Əgər idarəetmə qanunu yerinə yetirən şəxsdən irəli gəlsə - belə quruluşu aristokratik, əgər sərvətdən irəli gəlsə - plutokratik, əgər hamının iradəsindən irəli gəlsə - demokratik adlandırmaq olar. Demokratiyanın hamılıqla qəbul olunan əsas atributları insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının, çoxpartiyalılığın, seçkilərin demokratikliyin, qanun qarşısında hamının və hər

kəsin bərabərliyinin və əhalinin özünüidarə prinsiplərinin reallaşmasının təmin edilməsidir. Xalq hakimiyyətinin ən pis təzahürü – oxlokratiya (yunan sözüdür) yəni kütlənin hökmranlığıdır. Belə halda kütlə heç bir qanunla hesablaşmır, hüquq və mədəniyyət normalarına tabe olmur. Oxlokratiya ta qədimdən məlumdur, bu “ağır xəstəliyə” bütün xalqlar müxtəlif dövrlərdə tutulmuşlar. Adətən belə kütlələr əksər hallarda qanunçuluqda yol verilməyən vasitələrdən istifadə edir, dövlət hakimiyyətini rədd edirlər. Kütlədə bəzən məntiqə sığmayan inam olur.

11.Dövlətin idarəetmə funksiyalarının ərazi bölgüsünə (quruluşuna) görə dövlətin tipləri

Cavab: Ümumi dövlət hakimiyyətinin idarəetmə formaları, quruluşu və başqa parametrləri dövlət idarəciliyinə əsaslı surətdə təsir göstərir. Dövlətin mərkəzi orqanlarının quruluşu qalan dövlət orqanlarının quruluşunu da müəyyən edir.

Quruluşuna (dövlətin idarəetmə funksiyalarının ərazi bölgüsünə) görə dövlətlər unitar (latınca “unus”-vahid, bir deməkdir) və federativ dövlətlərə bölünürlər.

Federativ dövlətin konfederativ dövlətdən əsas fərqi ondadır ki, onun mərkəzi federal hakimiyyət orqanı olur, ümumi vətəndaşlıq, vahid pul sistemi, vahid dövlət dili və i.a. olur. Konfederativ dövlətin tərkibinə daxil olan dövlətlər özlərinin müstəqilliyini, dövlət hakimiyyətini və xüsusi idarəetmə orqanını saxlayırlar.

Unitar dövlətlər də sadə və mürəkkəb formalarda olur. Sadə formada unitar dövlət inzibati-ərazi vahidlərinə bölünür. Unitar dövlətin mürəkkəb formasında onun tərkibində bir və ya bir neçə muxtar dövlət qurumları olur. Bu baxımdan Azərbaycan orta səviyyəli mürəkkəb unitar dövlətdir. Unitar dövlətin inzibati-ərazi vahidləri yuxarıdan aşağıya doğru vahid dövlət hakimiyyəti sistemi vasitəsilə idarə olunur. Bunlarda muxtar törəmələr, eləcə də yerli özünüidarəetmə sistemləri fəaliyyət göstərə bilər. Lakin bu hakimiyyət sisteminin yuxarı pilləsindəki vahidliyi pozmur. Müxtəlif unitar dövlətlərdə inzibati-ərazi bölgüsü müxtəlif pilləli (üç və daha çox) olur. İnzibati-ərazi vahidlərinin bir hissəsi (şəhərlər, qəsəbələr, kəndlər və i.a.) təbii olaraq yaranır, bir hissəsi rayonlaşdırma aparmaq yolu ilə dövlət tərəfindən formalaşdırılır.

Federativ dövlətlər də vahid dövlətlərdir. Lakin onların tərkibində geniş dövlət muxtariyyətləri olur. Federasiya – latın sözüdür-ittifaq, birlik mənasını verir. “Federativ dövlət” anlayışı müxtəlif dövlətlərin konstitusiyasında özünə qanuni yer tapmışdır. Hər hansı federativ dövlət mürəkkəb struktura malik olur. Federativ dövlətlərə misal olaraq Rusiya, Hindistan, Pakistan, ABŞ, Meksika, Nigeriya, Efiopiya və i.a. göstərmək olar.

Bundan başqa konfederativ dövlətlər də var. Bu, dövlətlərin müəyyən, konkret məqsədlər üçün ittifaqidir. Belə ittifaqlar hazırda beynəlxalq ittifaqlar

səviyyəsinə qalxıb. Hazırda Belarus və Rusiya, Qazaxıstan, Özbəkistan, Qırğızıstan və MDB dövlətləri birliyində konfederativ elementlər var. Böyük Britaniya və Avropa Birliyi dövlətlərində bu elementlər nisbətən güclüdür.

12. Hakimiyyətin yaratdığı siyasi rejimə görə dövlətin tipləri

Cavab: Dövlətlər həm də hakimiyyətin yaratdığı siyasi rejimə - insan hüquq və azadlıqlarının qorunması üçün yaradılmış şəraitə və dövlət rejiminə - dövlət hakimiyyətinin həyata keçirilməsi üsul, vasitə və metodlarına görə fərqlənirlər. Dövlət rejimi ilə siyasi rejim əksər hallarda üst-üstə düşür, bir-birini tamamlayırlar. Dövlət idarəetmə rejimi adi rejim və hərbi rejimə (hərbi vəziyyətə) bölünür. Adi dövlət idarəetmə rejimi siyasi rejimi müəyyənləşdirir. Siyasi rejim dövlətin həqiqətən demokratik olub-olmadığını göstərən çox mühüm vasitədir. Aşağıdakı siyasi rejimlər var:

- 1) Despotik rejim – bura totalitar, avtoritar və avtokratik rejimlər aid edilir. Bu rejimlərdə dövlətin siyasi idarəsinin həyata keçirilməsi vasitəsi – zor, təzyiq, dövlət adından özbaşınalıq, şəxsiyyət və ümumiyyətlə insanların müstəqil fəaliyyət azadlığının məhdudlaşdırılması, hər bir insanın fəaliyyəti və davranışı üzərində nəzarət qoyulmasıdır.
- 2) Liberal rejimdə dövlət hakimiyyəti hər bir insanın hüquq və azadlığını təmin etməyi qarşıya məqsəd qoyur, öz imkanlarını onun həyata keçirilməsinə sərf etməyə çalışır. Bu rejim əksər vaxt dövlətin özündən asılı olmayan səbəblərdən siyasi şüar olaraq qalır.
- 3) Demokratik hüquqi rejimin mahiyyəti ondadır ki, hakimiyyət xalqın ümumi iradəsini ifadə edir, qanunçuluğu qoruyur. Bütün dünya ölkələrində dövlətin bu rejimə can atma meyli vardır.

Azərbaycan 12 noyabr 1995-ci ildə ümumxalq səsverməsi əsasında qəbul edilmiş konstitusiyaya əsasən unitar respublika idarəetmə forması olan demokratik dövlətdir. MDB məkanında olan başqa dövlətlər də az fərqlə belədir (hamısı prezident respublikası idarəetmə üsulu olan demokratik dövlətlərdir). Siyasi rejimin formasından asılı olmayaraq onların hamısında həmin rejimin xarakterindən asılı olaraq avtoritar və demokratik rejimin az-çox əlamətləri olur. Demokratik cəmiyyətdə avtoritarizm xüsusiyyətləri monarxiyada və aristokratiyada olduğundan onunla fərqlənir ki, burada avtoritarizm zorakılıqla, təzyiqlə deyil, demokratik yolla həyata keçirilir. Onun əlaməti hakimiyyətin aşağıdan yuxarıya prezidentin, regional liderlərin əlində cəmlənməsində, iqtisadiyyatda, sosial sferada icraedici orqanların rolunun artmasında, ictimai təşkilatların və parlamentin onların fəaliyyəti üzərində nəzarətinin zəifləməsində və i.a. özünü göstərir.

Həyat dəfələrlə belə bir sadə həqiqəti təsdiq etmişdir ki, hər hansı həqiqətən səmərəli idarəetmə kənardan diktaturaya oxşar görünür. Bəzən nəhəng dövlət proqramlarını geniş

demokratiya ilə yanaşı, yeri gələndə ümumi mənafenin ifadəsi olan diktaturadan, avtoritarizmdən istifadə etmədən yerinə yetirmək mümkün deyil.

Beləliklə, hər hansı tarixi dövrdə, hər hansı cəmiyyətdə dövlətin təşkilinin müxtəlif tipləri bu və ya digər dərəcədə əlaqədardır. Hər hansı cəmiyyətdə dövlətin təşkili tiplərini aydın müəyyən etmək dövlət idarəçiliyinin quruluşunu və mahiyyətini bilmək üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

13. Dövlətin rolunun artmasına səbəb olan amillər

Cavab: Cəmiyyət həyatın müxtəlif sahələrində dövlətin əsas vəzifələrinin yerinə yetirilməsi üzrə fəaliyyətinin başlıca istiqamət və sahələrini onun funksiyaları adlandırmaq olar. Dövlətin funksiyaları onun ictimai həyatda, cəmiyyətin idarə olunması sistemində yerini və rolunu müəyyən edir.

Dövlətin fəaliyyət sahələri geniş və çoxsahəlidir, getdikcə genişlənir və daha çoxsahəli olur. Dövlətə olan ictimai münasibət, onun ictimai funksiyaları və fəaliyyət sahələrinin genişliyi onun idarəçilik funksiyalarını və sahələrini müəyyən edir. Başqa sözlə, dövlətin rolu artdıqca, ictimai funksiyaları və fəaliyyət sahələri genişləndikcə onun idarəetmə funksiyaları da genişlənir. Bu baxımdan müasir dövr əvvəlki bütün dövrlərdən əsaslı surətdə fərqlənir. Sənaye inqilabına qədər dövlətin fəaliyyət sahələri məhdud idi və o, cəmiyyətin idarə olunmasında elə bir əhəmiyyətli rol oynamırdı. Sənayeləşmə, ictimai əmək bölgüsünün, urbanizasiya proseslərinin, şəhərlərin inkişafı, xarici əlaqələrin genişlənməsi tələb etdi ki, cəmiyyət bir çox məsələlərinin (ölkədə vətəndaş həmrəyliyinin təmin edilməsi, təhsil, qocalara qayğı, uşaqların tərbiyəsi, xarici ölkələrə münasibətlərin tənzimlənməsi və i.a.) həllini dövlət öz üzərinə götürsün. XIX əsrin axırlarından başlayaraq dövlətin funksiyaları, onun həll etdiyi vəzifələr sürətlə genişlənməyə başladı. XX əsrdə meydana çıxan obyektiv səbəblər və amillər dövlətin rolunun daha da artmasına, ictimai proseslərdə onun fəal iştirakına gətirib çıxardı. Bu səbəb və amillərə misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar:

- Rəqabətin inkişafı və bazarın dövlət tənzimlənməsinə daha böyük ehtiyac yaranması; Dövlət tənzimlənməsinin olmadığı şəraitdə bazarda inhisarçılıq yaranır, sahibkarların hüquq bərabərliyi pozulur, iqtisadiyyatın inkişafı ləngiyir və durğunluq meylləri yaranır.

- Cəmiyyətin sosial strukturunun dəyişməsi, dövlət qayğısına ehtiyacı olan əhalinin, yaşlı insanların xüsusi çəkisinin artması, sosial bərabərsizliyin dərinləşməsi. Dövlət məcburiyyət qarşısında qalır ki, maddi nemətlərin bölgüsünə və yenidən bölgüsünə diqqət yetirsin, əhalinin az gəlirli təbəqəsinə qayğı göstərsin.

- Elm, mədəniyyət, təhsil və səhiyyənin inkişafına dövlət köməyinə tələbatın artması. Elmi-texniki tərəqqi, informasiya cəmiyyətinə keçid, yüksək texnologiyaların tətbiqi böyük xərclər hesabına başa gəlir və dərhal mənfəət

vermədiyinə görə xüsusi investorların buna marağı olmur. -
Təbii sərvətlərin azalması, bəzən isə tamamilə tükənməsi onların istifadəsinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi və istifadəsinin birinci növbədə ümummilli problemlərin həllinə yönəldilməsi vəzifələrini qarşıya qoyur.

- Ekoloji mühitin çirklənməsi onun sağlamlaşdırılması vəzifəsini qarşıya qoyur, bu da öz növbəsində dövlət büdcəsindən çoxlu xərclər və ümummilli xarakterli qərarlar qəbul edilməsini tələb edir.

- Antisosial, kriminal fəaliyyətin müxtəlif növ və formalarının artması və cəmiyyətə böyük ziyan vurmaları dövləti məcburiyyət qarşısında qoyur ki, cinayətkarlıqla, terrorizm və narkobizneslə mübarizə üçün xüsusi aparat yaratsın və maliyyələşdirsin. - Dövlətin

cəmiyyət həyatına müdaxiləsinin genişlənməsində onun maliyyə imkanlarının, ümumi daxili məhsulda dövlət gəlirləri və xərclərinin xüsusi çəkisinin artması da mühüm rol oynayır: XX əsrin ikinci yarısında, xüsusilə son illərdə dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində dövlət xərclərinin ÜDM-də xüsusi çəkisi daim artır. Məsələn: ABŞ, Yaponiya və İspaniyada dövlət xərclərinin ÜDM-də xüsusi çəkisi 30-35%, Niderland, Norveç və İsveçrədə 60%-ə qədər təşkil edir. Bu xərclər əsasən elmə, təhsilə, səhiyyəyə, sosial təminatla və ölkənin müdafiəsinə yönəlmişdir.

Demokratik cəmiyyətdə dövlətin rolunun artmasını tələb edən başqa səbəbləri də göstərmək olar. Lakin, elə bu göstərilənlər də belə bir mühüm nəticəni təsdiq etməyə imkan verir ki, vətəndaş cəmiyyəti, bazar iqtisadiyyatı tənzimləyiciləri hələlik bu cəmiyyətdə ortaya çıxan çox saylı sosial, iqtisadi, siyasi və digər problemlərin həllini təmin edə bilmirlər. Bütün bunlar dövləti məcburiyyət qarşısında qoyur ki, cəmiyyət həyatının müxtəlif sahələrinə təşkiləddici və tənzimləyici təsir göstərsin, cinayətkarlığa, narkobiznesə qarşı mübarizə üçün xeyli qüvvə və vəsait sərf etsin. Bu səbəblərdən də müasir dövrdə dövlətin cəmiyyət həyatının müxtəlif sahələrinə müdaxiləsi genişlənir. Xüsusilə ictimai məhsulun yaradılması, milli müdafiə, ictimai təhlükəsizlik, elmi bilik, vətəndaşların sosial müdafiəsi, hüquq və azadlığına təminat verilməsi, ümumi rifahın təmin edilməsi məsələlərinin həlli dövlətin bir başa müdaxiləsi olmadan mümkün deyil.

14.Dövlətin funksiyaları

Cavab: Dövlətin funksiyalarında onun iradəsi, hakimiyyəti və fəaliyyəti reallaşdırılır. Müxtəlif dövlətlərin funksiyaları eyni deyil, az-çox fərqlidir, hətta eyni bir dövlətin funksiyaları ölkənin inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq dəyişir. Dövlətin funksiyaları onun sosial təbiətindən, formasından (quldarlıq, feodal, kapitalist dövləti) və tipindən (demokratik, aristokratik və monarxiya) çox asılıdır. Bununla yanaşı, dövlətlər ümumi funksiyalar da yerinə yetirirlər, başqa sözlə,

dövlətin funksiyaları bir-birindən fərqlənsələr də onlarda oxşar ümumi cəhətlər də vardır.

Dövlətin funksiyalarını onun ayrı-ayrı strukturlarının (məhkəmə, hökumət, xarici işlər nazirliyi, yerli icra hakimiyyət orqanları və i.a.) funksiyalarından ayırmaq lazımdır. Ayrı-ayrı dövlət orqanlarının funksiyaları daha konkret və məhdud xarakter daşıyır və dövlətin ümumi funksiyalarının tərkib hissəsini təşkil edir.

Elmi ədəbiyyatda dövlətin funksiyalarını müxtəlif formalarda təsnifləşdirmək təşəbbüsləri var: Məsələn, əsas və qeyri-əsas funksiyalar. Əsas funksiya dövlətin əsas vəzifəsi ilə (məs: ölkənin müdafiəsinin təşkili-bunun üçün dövlət silahlı qüvvələri yaradılır) əlaqədardır. Qeyri-əsas funksiya (baxmayaraq ki, mühüm əhəmiyyət kəsb edir) məs: rabitə sisteminin təşkili, təbii fəlakətlə mübarizə və i.a., yaxud daimi (müəyyən hüquq qaydalarının təmin olunması və i.a.) və müvəqqəti, keçici funksiyalar (məsələn, “soyuq müharibə” dövründə SSRİ-də roket-nüvə sənayesi yaratmaq vəzifəsi qarşıya çıxmışdır). Nəhayət ümumi xarakterli, dövlətin təbiətindən asılı olmayan funksiyaları (məs. ölkənin müdafiəsi funksiyası) və sosial xarakterli funksiyalar, bunlar dövlətin tarixi tipindən və inkişaf səviyyəsindən asılıdır. (məs. sosialist mülkiyyətinin qorunması başqa tip dövlətlərdə yoxdur).

Dövlət hakimiyyətinin əsas mərkəzi vəzifəsi öz ərazisində yaşayan insanların xoşbəxt həyatını, hər tərəfli inkişafını təmin etməkdən ibarətdir. Dövlət mövcud iqtisadi inkişafa və müdafiəyə təminat verməlidir. Dövlətin bu ümumi vəzifəni-funksiyanı yerinə yetirməsi ölkə daxili və xarici amillərdən asılıdır. Beləliklə dövlətin funksiyalarını başlıca olaraq daxili və xarici (beynəlxalq arenada) funksiyalar formasında təsnifləşdirmək hamılıqla qəbul edilir.

15.Dövlət idarəçilik sistemi anlayışını əmələ gətirən təməl kateqoriyalar

Cavab: Bir ictimai hadisə kimi dövlət idarəetməsi geniş və əhatəli ictimai sistem çərçivəsində baş verir və cəmiyyətin xüsusi təsisatı kimi sistemin dayanıqlığı və tamlığını təmin etmək məqsədini daşıyır. Digər ictimai hadisə və proseslərlə əlaqəli şəkildə nəzərdən keçiriləndə bu təsisatı dövlət idarəçilik sistemini təşkil edən bir bütövlük kimi qəbul edirlər. Başqa sözlə, dövlət idarəçiliyinin əsl təyinatı ictimai sistemin yanmsistemi kimi onun tamlığını təmin etməkdir. Dövlət idarəçiliyi üçün bu ümumi müddəanın əhəmiyyətinin izahata ehtiyacı vardır.

Dövlət idarəçilik sisteminin müəyyən edilməsində bir çox vacib amilləri nəzərə almaq lazımdır. Nəzəriyyədə fərz olunur ki, dövlət idarəçiliyi həqiqətən sistem təşkil edir (digər tərəfdən dövlət quruculuğu prosesində məhz məqsədə müvafiq bir

sistem yaradılmalıdır) və bu sistem sosial sistemlər sinfinə aiddir. Sosial sistem dedikdə, elementləri sosial subyekt sayılan sistem nəzərdə tutulur. Sosial sistemin digər mühüm cəhəti məqsədyönlü olmasıdır, yəni belə sistemin bir və ya bir neçə fəaliyyət məqsədləri vardır. Nəhayət, sistemin məqsədə çatması üçün fəaliyyəti idarə olunmalıdır. Beləliklə, dövlət idarəçilik sistemi məqsədyönlü və idarə olunan sosial sistem növüdür) .

Dövlət idarəçilik sistemi cəmiyyətdə ictimai prosesləri idarə edən əsas subyektdir. Bununla yanaşı ictimai sistemi təkcə dövlət idarə etmir, ictimai idarəetməni digər subyektlərlə birlikdə həyata keçirir. Beləliklə, dövlət idarəçilik sistemini müəyyənləşdirərkən nəzərə almaq lazımdır ki, belə sistemin nüfuz etdiyi təsir obyektlərinə digər subyektlər də təsir edə bilər. Digər tərəfdən isə belə dövlət idarəçilik sisteminin bir neçə məzmunlu tərifmi təklif etmək məqsədəuyğun olar.

Dövlət idarəçilik sistemi anlayışını əmələ gətirən təməl kateqoriyalann (dövlət və idarəetmə kateqoriyalarının) mühüm münasibətlərini və əlaqələrini aydınlaşdırmaq vacibdir:

- Dövlət cəmiyyətin sosial, siyasi və hüquqi institutudur və bu səbəbdən onun mürəkkəb bir qurum kimi təsirləri çoxşaxəlidir;
- Dövlət həm idarəetmə subyektidir, həm də mürəkkəb qurum (sistem) kimi idarə olunmalıdır;
- Dövlətin yaranması və inkişafı həm təkamül proseslərinin məhsulu, həm də sosial subyektlərin məqsədyönlü fəaliyyətinin nəticəsidir.

Dövlət idarəetməsinə ən azı iki mənada yanaşılır:

- 1) bu, ictimai idarəetmədir (geniş mənada anlanan dövlət idarəetməsi);
- 2) dar mənada isə bu, dövlət hakimiyyət orqanlarının fəaliyyətidir.

16.Dövlət idarəçilik sisteminə klassik sistemli yanaşma

Cavab: Dövlət idarəçilik sisteminə klassik sistemli yanaşmanı iki mənada müəyyənləşdirmək olar:

1.Klassik sistemli yanaşma: Dövlət idarəetmə sistemi idarə edən (dövlətin) və idarə olunan (cəmiyyətin) yanm sistemlərin qarşılıqlı əlaqəli vəhdətidir.

2.Institusional yanaşma. Dövlət idarəçilik sistemi dövlət tərəfindən idarəetmə təsirlərinin həyata keçirilməsini təmin edən məqsədlər, vəzifələr, prinsiplər, metodlar və funksiyalar məcmusudur.

Birinci tərif dövlət idarəçilik sisteminin klassik qaydada sistemli təhlilini və idarəetmə modellərinin sintezini həyata keçirməyə imkan verir. İkinci institusional tərif isə dövlət idarəçilik sisteminin formalaşması və mütəşəkkil qaydada fəaliyyət göstərməsinə təsir edən daxili və xarici amillərin öyrənilməsinə imkan yaratmaqla yanaşı tarixi təcrübə və digər elmlərin nailiyyətlərinə müraciəti nəzərdə tutur.

Hər iki tərifə uyğun olaraq əsas anlayış kimi dövlət idarəetməsinin subyektivi anlayışını aydınlaşdıraraq. Bu, idarəçilik sisteminin idarə edən yarım sistemini iki mənada təyin edir. Birinci tərifə görə bu, geniş mənada özündə dövlət idarəetmə orqanları sistemini, siyasi, ictimai, peşəkar, qeyri-hökumət, media və s. təşkilatları, kollektivləri və hər bir vətəndaş birləşdirən ictimai idarəetmə subyektidir. İkinci tərifdə isə dar mənada dövlət idarəetmə subyektlərinin mərkəzi, yerli və sahə səviyyəsində fəaliyyət göstərən bütün qanunverici, məhkəmə və icra orqanlarından ibarət olduğu nəzərdə tutulur.

Dövlət idarəçilik nəzəriyyəsinin ikinci mühüm anlayışı kimi idarəetmə obyektivi dövlət idarəçilik sistemində aşağıdakı mənalarda təyin edilir.

Dövlət idarəçiliyinin təsir etdiyi solumun hər bir üzvü, hər bir fərd (insan) idarəetmə obyektivi. Sosial sistemdə fərdlər müxtəlif münasibətlərdə olduğuna və müxtəlif qruplar təşkil etdiyinə görə, onların əlaqələri və münasibətləri də idarəetmə obyektivi. Məsələn: bir sosial sistem kimi, təhsil sistemi çərçivəsində həm şagird, həm də müəllim dövlət idarəçiliyinin obyektivirlər. Müəllim-şagird münasibətləri də (təlim, tədris prosesi) dövlətin idarəedici təsirinə məruz qalan obyektivi.

İdarəolunan yarım sistemin əlamətlərinin seçilməsindən asılı olaraq dövlət idarəçilik sistemində daxil olan obyektivi müxtəlif iqtisadi və sosial sahələr, regionlar, fərqli mülkiyyət formalanna aid olunan təşkilatlar və digər formal birliklər ola bilərlər.

İdarəçilik sisteminin daha geniş ictimai idarəetmə sistemi kimi yozulması digər sosial və siyasi tənzimləyicilərə: dəyərlər, adət və ənənələr, mənəviyyat və s. söykənir. Beləliklə, qeyd edilən amillərin dövlət quruculuğu prosesində (o cümlədən dövlət idarəçilik sisteminin formalaşmasında) rolunu nəzərə almaq vacibdir.

17.Dövlət idarəçilik sisteminə yanaşmalar

Cavab.Müasir zamanda sistem baxışlarının məhsulu sayılan sərhədlər və rekursiya («özünə müraciət») prinsipinə əsasən obyektivi fəaliyyətini şərtləndirən məhdudiyətlər və amillər, eyni zamanda bu fəaliyyətin nəticələrinin və əldə

olunması prosesinin qiymətləndirmə meyarına çevrilirlər. Bu prinsipi dövlət idarəçiliyinə tətbiq etsək, onda real dövlət idarəçilik sisteminin nəzəri (ibtidai) qiymətləndirmə qaydasını əldə etmiş olanq. Bu qaydaya görə müasir dövlətin idarəetmə subyekti (bu və digər dövlət idarəetmə orqanı) sistemin fəaliyyətində dərketmə prosesinin yer tutduğu dərəcədə səmərəlilik göstəricisinə malik olur. Lakin bu prinsipi digər prinsiplər və şərtlər nəzərə alınmadan mütləq qaydada tətbiq etmək düzgün olmazdı, çünki idarəetmə prosesi yalnız dərketmə (məsələn, müşahidə və təhlil) işindən ibarət deyildir. Bu prosesdə subyektin həm iradə və təşəbbüs, həm də maraq və kompromis xarakterli fəaliyyətlərinin yeri vardır, bunların hər biri isə fərqli qaydada qiymətləndirilməlidir.

Dövlət idarəetmə sistemi idarə edən (dövlətin) və idarə olunan (cəmiyyətin) yanm sistemlərin qarşılıqlı əlaqəli vəhdətidir -klassik sistemli yanaşma.

Dövlət idarəçilik sistemi dövlət tərəfindən idarəetmə təsirlərinin həyata keçirilməsini təmin edən məqsədlər, vəzifələr, prinsiplər, metodlar və funksiyalar məcmusudur -institusional yanaşma.

Birinci tərif dövlət idarəçilik sisteminin klassik qaydada sistemli təhlilini və idarəetmə modellərinin sintezini həyata keçirməyə imkan verir. İkinci institusional tərif isə dövlət idarəçilik sisteminin formalaşması və mütəşəkkil qaydada fəaliyyət göstərməsinə təsir edən daxili və xarici amillərin öyrənilməsinə imkan yaratmaqla yanaşı tarixi təcrübə və digər elmlərin nailiyyətlərinə müraciəti nəzərdə tutur.

Hər iki tərifə uyğun olaraq əsas anlayış kimi dövlət idarəetməsinin subyekti anlayışını aydınlaşdıraraq. Bu, idarəçilik sisteminin idarə edən yarım sistemini iki mənada təyin edir. Birinci tərifə görə bu, geniş mənada özündə dövlət idarəetmə orqanları sistemini, siyasi, ictimai, peşəkar, qeyri-hökumət, media və s. təşkilatları, kollektivləri və hər bir vətəndaş birləşdirən ictimai idarəetmə subyektidir. İkinci tərifdə isə dar mənada dövlət idarəetmə subyektlərinin mərkəzi, yerli və sahə səviyyəsində fəaliyyət göstərən bütün qanunverici, məhkəmə və icra orqanlarından ibarət olduğu nəzərdə tutulur.

Dövlət idarəçilik nəzəriyyəsinin ikinci mühüm anlayışı kimi idarəetmə obyektini dövlət idarəçilik sistemində aşağıdakı mənalarda təyin edilir.

Dövlət idarəçiliyinin təsir etdiyi *sosiumun* hər bir üzvü, hər bir fərd (insan) idarəetmə obyektidir. Sosial sistemdə fərdlər müxtəlif münasibətlərdə olduğuna və müxtəlif qruplar təşkil etdiyinə görə, onların əlaqələri və münasibətləri də idarəetmə obyektidir. Məsələn: bir sosial sistem kimi, təhsil sistemi çərçivəsində həm şagird, həm də müəllim dövlət idarəçiliyinin obyektidirlər. Müəllim-şagird münasibətləri də (təlim, tədris prosesi) dövlətin idarəedici təsirinə məruz qalan obyektidir.

İdarəolunan yarım sistemin əlamətlərinin seçilməsindən asılı olaraq dövlət idarəçilik sisteminə daxil olan obyektlər müxtəlif iqtisadi və sosial sahələr, regionlar, fərqli mülkiyyət formalanna aid olunan təşkilatlar və digər formal birliklər ola bilərlər.

İdarəçilik sisteminin daha geniş ictimai idarəetmə sistemi kimi yozulması digər sosial və siyasi tənzimləyicilərə: dəyərlər, adət və ənənələr, mənəviyyat və s. söykənir. Beləliklə, qeyd edilən amillərin dövlət quruculuğu prosesində (o cümlədən dövlət idarəçilik sisteminin formalaşmasında) rolunu nəzərə almaq vacibdir.

18.Dövlət idarəçilik sistemində sistemlər nəzəriyyəsinin rolu

Cavab: Sistemlər nəzəriyyəsinin baniləri Norbert Viner, fon Bertalanfi və Boqdanovun konsepsiyaları müasir dövlət idarəetmə sistemlərinin elmi dildə təsvir edilməsinin özünəməxsus əsasını təşkil etmişdir. Kibemetika elminin yaradıcılardan biri N.Viner sistemlərin idarəolunması konsepsiyasını irəli sürərək bütün növ sistemlərdə informasiya axınları vasitəsilə idarəetmə mexanizminin mühüm elementi sayılan əks əlaqə mexanizmini təsvir etmiş, informasiyanın kəmiyyət ölçüsünü verməklə, tənzimlənmə səylərinin meyarını təklif etmişdir. O göstərmişdi ki, sistemin daxili qaydadan kənarlaşmasını («entropiya» kəmiyyəti ilə ölçülür) azaltmaq məqsədi və buna xidmət edən vasitələr idarəetmənin əsas meyar rolunu oynayırlar.

Avstriya alimi fon Bertalanfinin konsepsiyasına görə bütün sistem növləri (canlı, lexniki, sosial - o cümlədən, ictimai və dövlət sistemləri) oxşar struktural və funksional xassələrə malikdirlər. Buradan belə qənaətə gəlinmişdir ki, müəyyən növ sistemləri öyrənməklə, açıqlanmış qanunauyğunluqları digər (məsələn, sosial) sistemlərə tətbiq etmək olar. Burada o, diqqəti daha çox özünü-tənzimləmə və özünü-təşkil fenomenlərinə cəlb etmişdir. Sistemin özü-özünü idarəetməsi üçün onun tərkibində buna cavabdeh olan xüsusi elementlərin və ya yarım sistemin olması xüsusi qeyd edilmişdir. Buradan dövlət idarəçiliyi üçün çıxarılan qənaət ondan ibarətdir ki, dövlət - idarəetmə subyekti olaraq, ictimai sistemi idarə edən bir yanm sistem kimi çıxış edir (məhz buna dövlət idarəetmə sistemi deyilir), digər tərəfdən dövlətin özünü, yəni dövlət sistemini idarə edən dövlət aparatı (anqlosakson ənənəsində - “administrasiya”) bir yanm sistem kimi fəaliyyət göstərməlidir. Beləliklə, həm idarə olunan obyektlə birlikdə subyektin sistem təşkil etməsi, həm də dövlət idarəçilik subyektlərinin sistemlilik keyfiyyətinə malik olması dövlət idarəçilik sisteminin nəzəri- metodoloji cəhətdən əsaslandırılmasını təmin etmiş olur.

Şredinger qeyd edir ki, açıq sistemlər yalnız xarici impulslara cavab olaraq hərəkət etmirlər, onlann daxili inkişaf impulsları sistemi fəaliyyətə gətirən əsas amil olur, mühitin təsirləri isə sistemi xarici şəraitə uyğunlaşmağa vadar edir. Bu fikirləri dövlət idarəçilik sisteminin qurulması və inkişafı prosesinə tətbiq edərkən inkişafın mənbəyini yalnız sistemin xaricində deyil, onun daxilində də axtarmaq vacib olur.

Rus alimi N.Boqdanovun XX əsrin əvvəllərində yaratdığı «Tektologiya nəzəriyyəsində» təşkilati sistemlərin qanunauyğunluqları, ierarxik idarəetmə təməl müddəalar kimi əsaslandırılmışdır. Boqdanovun baxışlarına görə, müxtəlif ölçülü və təbiətli təşkilatlar sistem kimi təsəvvür edilməlidir və burada sistemin bütövlüyü, sabit fəaliyyəti struktur elementlərinin münasibətlərindən birbaşa asılı olur.

Bütün bunlarla yanaşı, sistem nəzəriyyəsinin belə bir mühüm tezisində diqqət yetirək ki, məhz sistem çərçivəsində tədqiqatçıların aşkar etdiyi idarəetmə və dərkətmə proseslərinin oxşarlığı və sıx əlaqəsi dövlət idarəçilik sistemində xüsusən əhəmiyyətlidir. Bunun nəticəsi kimi, belə bir müddəa irəli sürülmüşdür ki, idarəetmə subyektinin idarəedici təsirlərinin əhəmiyyəti, səmərəliliyi və məhsuldarlığı, onun qərarlarının hazırlanması, qəbulu və yerinə yetirilməsində apardığı idrak işi (obyekti, prosesi, özünü öyrənməsi, tədqiqatı) ilə şərtləndirilir. Beləliklə, müasir sistem tələbləri dövlət idarəetmə orqanlarının işində analitik-tədqiqat işinin mühüm yer tutmasına dəlalət edir.

Müasir zamanda sistem baxışların məhsulu sayılan sərhədlər və rekursiya («özünə müraciət») prinsipinə əsasən obyektin fəaliyyətini şərtləndirən məhdudiyətlər və amillər, eyni zamanda bu fəaliyyətin nəticələrinin və əldə olunması prosesinin qiymətləndirmə meyarına çevrilirlər. Bu prinsipi dövlət idarəçiliyinə tətbiq etsək, onda real dövlət idarəçilik sisteminin nəzəri (ibtidai) qiymətləndirmə qaydasını əldə etmiş olanq. Bu qaydaya görə müasir dövlətin idarəetmə subyekti (bu və digər dövlət idarəetmə orqanı) sistemin fəaliyyətində dərkətmə prosesinin yer tutduğu dərəcədə səmərəlilik göstəricisinə malik olur. Lakin bu prinsipi digər prinsiplər və şərtlər nəzərə alınmadan mütləq qaydada tətbiq etmək düzgün olmazdı, çünki idarəetmə prosesi yalnız dərkətmə (məsələn, müşahidə və təhlil) işindən ibarət deyildir. Bu prosesdə subyektin həm iradə və təşəbbüs, həm də maraq və kompromis xarakterli fəaliyyətlərinin yeri vardır, bunların hər biri isə fərqli qaydada qiymətləndirilməlidir.

19.Sistemlər nəzəriyyəsinin mühüm müddəaları

Cavab: Sistem nəzəriyyəsinin belə bir mühüm tezisində diqqət yetirək ki, məhz sistem çərçivəsində tədqiqatçıların aşkar etdiyi idarəetmə və dərkətmə proseslərinin oxşarlığı və sıx əlaqəsi dövlət idarəçilik sistemində xüsusən əhəmiyyətlidir. Bunun nəticəsi kimi, belə bir müddəa irəli sürülmüşdür ki,

idarəetmə subyektinin idarəedici təsirlərinin əhəmiyyəti, səmərəliliyi və məhsuldarlığı, onun qərarlarının hazırlanması, qəbulu və yerinə yetirilməsində apardığı idrak işi (obyekti, prosesi, özünü öyrənməsi, tədqiqatı) ilə şərtləndirilir. Deməli, müasir sistem tələbləri dövlət idarəetmə orqanlarının işində analitik-tədqiqat işinin mühüm yer tutmasına dəlalət edir.

Sistemlər nəzəriyyəsinin bir sıra əsas məqamlarına baxışdan sonra sistemli yanaşmanın aşağıdakı mühüm müddəalarını qeyd etmək olar:

- cəmiyyətlə onu idarə edən dövlətin birbaşa və əks əlaqə kanalları vasitəsilə birliyi xüsusi dövlət idarəetmə sistemini təşkil edir;
- dövlət idarəetmə sistemi konkret cəmiyyətin ictimai sisteminin ümumi idarəetməsinin tərkib hissəsidir;
- dövlət idarəçilik sistemi açıq, mürəkkəb, ierarxik və şəbəkə quruluşuna malik sosial sistemin növüdür;
- konkret tarixi dövr ərzində real cəmiyyətin dövlət idarəçilik sisteminin təsviri onun siyasi, hüquqi, diplomatik, təşkilati, iqtisadi, sosial, mədəni və s. səpkilərdə işıqlandırılmasını tələb edir.

Dövlət idarəetmə sisteminin iki tərfi vardır:

- idarəedən və idarəolunan yarım sistemlərin qarşılıqlı əlaqə və təsirlərdə vəhdət təşkil etməsi;
- dövlətin idarəçilik təsirlərinin işlənilib-hazırlanmasını və həyata keçirilməsini təmin edən məqsədlər, prinsiplər, metodlar və funksiyaların qarşılıqlı əlaqələr vəhdəti.

20. İctimai idarəetmənin geneoloji ağacı

Cavab: Dövlətin idarəçilik təsirlərinin işlənilib-hazırlanmasını və həyata keçirilməsini təmin edən məqsədlər, prinsiplər, metodlar və funksiyaların qarşılıqlı əlaqədə və vəhdətdə fəaliyyət göstərirlər.

Bu müddəa ilə bağlı qeyd edək ki, dövlət idarəçiliyinin sistemliliyinin genezisi («genezis» -latın köklü “yaranma” və “təkamüllü” inkişafın başlanğıcını ifadə edən termindir) ən sadə formada ictimai fikirdə aşağıdakı sxemlə əks olunur (şəkil 5.1).

Şək 5.1. İctimai idarəetmənin «geneoloji ağacı»

Şəkildən görüldüyü kimi, dövlət idarəçiliyinin müasir inkişaf mərhələsi elmi-ictimai fikirdə onun getdikcə daha çox ictimai idarəetmə sisteminin ayrılmaz hissəsinə çevrilməsindən xəbər verir. Xatırladaq ki, tarixi təkamüllü inkişaf yolu ilə dövlət sistemləri məhdud bir elementdən başlayaraq bütün ictimai sistemi əhatə edən total idarəçiliyə çevrilmişdilər. Son dövrün meylləri isə sistemli yanaşma nöqtəyi-nəzərindən xarici mühitin (əsasən qloballaşma amillərinin) təsiri altında və daxili səmərəlilik tələbləri müqabilində daha çox «ictimailəşmə meylləri» ilə səciyyələnmişdir.

Sxemdən görüldüyü kimi, müasir dövlət idarəetməsi nəzəriyyəsi üç elmdən: hüquq, sosiologiya və sistemlər nəzəriyyəsinə bəhrələnir. Belə ki, dövlətin bir siyasi-hüquqi institut kimi hüquq paradigması və sosial institut kimi sosioloji paradigması geniş yer tutmuşdur. Müasir ictimai və siyasi sistemlər və proseslər hüquq və sosiologiyanın sintezi sayılan politologiyanın tədqiqat predmetini təşkil etmişdir. Eyni zamanda sosial sistemlərin genezisi, təşkili, fəaliyyəti və idarə olunması sosiologiya və sistemlər nəzəriyyəsinin sintezi nəticəsində idarəetmə nəzəriyyəsinə öz təcəssümünü tapmışdır.

Nəhayət, idarəetmə və siyasət subyektləri əsas sosial sistem kimi dövlət və hakimiyyət təmsalında ictimai sistem anlayışı ilə təmsil olunurlar. Bunun müqabilində cəmiyyətin idarə olunması (ictimai idarəetmə), o cümlədən, bu prosesdə dövlətin aparıcı və həlledici rolunun açıqlanması ictimai sistemlər və idarəetmə haqqında integrativ təlimlərin tərkibində öyrənilir.

Dövlət bu mənada ictimai sistemdə idarəetmənin təşkili üsulu kimi müəyyən edilir. Dövlət idarəçilik sisteminin verilmiş ikinci tərifinə görə prinsiplər, funksiyalar, məqsədlər və metodların strukturu təyin edilməlidir ki, onların idarəetmə sistemində struktur təyinatı düzgün yerinə yetirilə

bilinsin.

21.İstehsal nədir və İdarəetmənin bir elim kimi öyrənilməsinin artıran səbəblər nələrdir?

İstehsal tələbi qarşılamaq üçün (qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün) istehsal faktorlarını bir araya gətirərək (zaman uyumu içində maddi dəyərini artırmağı diqqətə alınmaqla) mal və ya xidmətin hazırlanmasıdır. Artan insan ehtiyaclarını qarşılaya bilmək üçün istehsalın artmasıyla paralel olaraq istehsal prosesində artan emək gücünün (çalışanların) yaratdığı idarəetməsində yaranan problemlər idarəetmənin bir elim kimi öyrənilməsinin önəmini artırmışdır.

22.İdarəetmə nədir və İdarəetmənin bir elim kimi öyrənilməsinə gətirən səbəblər nələrdir?

İdarəetmə bir şəxsin (və şəxslərin) qarşıya qoyduqları məqsədlərinə çatmaqları üçün başqa şəxslər vasitəsilə işlərini gördürmələridir. İnsanların bəşəri bir faktor olduğunun və çalışanların daha da məhsuldarlıq və səmərəliliyinin artırmağın bunu əsas alan yanaşmalarla mümkün olduğunun öyrənilməsi kimi faktorlar idarəetmənin bir elim kimi öyrənilməsinə gətirən səbəblərdəndir.

23.Neo-Klassik İdarəetmə nəzəriyyəçiləri ilə Klassik İdarəetmə nəzəriyyəçiləri arasında əsas yanaşma fərqi nədir?

Neo-Klassik İdarəetmə nəzəriyyəçiləri ilə Klassik İdarəetmə nəzəriyyəçiləri arasında əsas yanaşma fərqi çalışanalara (bəşəri varlıq olan insanlara) yanaşmalarındadır. Klassik İdarəetmə nəzəriyyəçiləri çalışanalara yalnız teknik yöndən yanaşdıqları halda, NeoKlassik İdarəetmə nəzəriyyəçiləri pisiko-teknik yöndən yanaşmışlardır.

24.İdarəetmə nəzəriyyəçilərindən Max Weber və Mac Gregorun idarəetmədəki yanaşmaları?

İdarəetmə nəzəriyyəçilərindən Max Weber bürokratyayı idarəetmədə peşəkarlıq kimi izah

edir, onu qabiliyyətlər və rəşional biliklərlə əsaslandırır. Mac Gregorun idarəetmədəki

yanaşmalarında isə insanları davranış və xarakterik xüsusiyyətlərinə əsasən X və Y tipi

altında qruplaşdırırdı. İnsanların davranış qaydalarına görə idarəetmə elmi məktəbinin

nəzəriyyəçilərindəndir.

25.İdarəetmə metodları hansılardır və müasir idarəetmə nəzəriyyəçilərinin önərdiyi idarəetmə metodları?

Vadaretmə, təhriketmə və inandırma metodlarıdır. Müasir idarəetmədə istifadə edilən

metoda əsas məqsədi idarəetmə prosesinin düzgün təşkilini təmin etmək, hədəfə

çatmaq üçün müasir texnikadan, əmək və istehsalın təşkilinin mütərəqqi formalarından

ən səmərəli şəkildə istifadə etməkdir.

26.İdarəetmə funksiyaları hansılardır və idarəetmədə planlamanın önəmi nədir?

İdarəetmə funksiyaları; planlama, təşkilatı təşkil etmə, koordinasiya, icra, nəzarət etmədir. Nə edəcəyinə, necür edəcəyinə, nə ilə edəcəyinə, harda edəcəyinə, nə qədər

edəcəyinə və kim üçün (bazar) edəcəyinə veriləcək qərarların qabaqcadan bilinməsi

baxımından düzgün planlama çox önəmlidir. Yrıca, idarəetmədə icra zamanı görülən

işlərin düzgünlüyünü, doğru olub olmadığını ölçmək üçün planlanana uyğunluğuna

baxaraq öyrənmək olar ki, bu da planlamanın ən önəmli tərəflərindəndir. 8.

İdarəetmə funksiyaları; planlama, təşkilatı təşkil etmə, koordinasiya, icra, nəzarət

etmədir. İşlərin bölünməsi, işlərə görə vəzifələrin bölünməsi, çalışacaq insanların düzgün

seçimi, çalışılacaq yer və quruluşların qabaqcadan təyin edilməsi, səlahiyyət və

məsuliyyətlərin doğru şəkildə paylaşıdırılması v.s. idarəetmədə təşkilətmənin önəmli addımlarıdır.

27.İdarəetmə funksiyaları hansılardır və idarəetmədə tənzipləmənin önəmi nədir?

İdarəetmə funksiyaları; planlama, təşkilatı təşkil etmə, koordinasiya, icra, nəzarət etmədir. Nə edəcəyinə, necür edəcəyinə, nə ilə edəcəyinə, harda edəcəyinə, nə qədər

edəcəyinə və kim üçün (bazar) edəcəyinə veriləcək qərarların qabaqcadan bilinməsi

baxımından düzgün planlama çox önəmlidir. Yrıca, idarəetmədə icra zamanı görülen

işlərin düzgünlüyünü, doğru olub olmadığını ölçmək üçün planlanana uyğunluğuna

baxaraq öyrənmək olar ki, bu da planlamanın ən önəmli tərəflərindəndir. 8.

İdarəetmə funksiyaları; planlama, təşkilatı təşkil etmə, koordinasiya, icra, nəzarət etmədir. İşlərin bölünməsi, işlərə görə vəzifələrin bölünməsi, çalışacaq insanların düzgün

seçimi, çalışılacaq yer və quruluşların qabaqcadan təyin edilməsi, səlahiyyət və

məsuliyyətlərin doğru şəkildə paylaşdırılması v.s. idarəetmədə təşkilətmənin önəmli

addımlarıdır.

28.İdarəetmədə motivasyonun rolu və önəmi nədir?

Çalışanların təşkilata bağlılıqları, gördükləri işin onlar açısından önəmini artırmaları,

işlərindəki məhsuldarlıq və səmərəliliklərini artırmaları baxımından İdarəetmədə

motivasyonun rolu və xüsusiylədə düzgün motivasyon vasitə və yollarının seçimi olduqca

önəmlidir.

29. Təşkilat və müəsisə tərifləri və günümüzün istehsal funksiyalarından sahibkarlıq ruhunun önəmi?

Təşkilat; qarşıya qoyulan ortaq məqsəd doğrultusunda bir araya gələrək ortaq fəaliyyətin

göstərilməsidir. Müəsisə; qarşıya qoyulan məqsəd doğrultusunda bir araya gələrək tələbi

qarşılamaq (mədəni dəyəri artırmaqla) üçün mal və ya xidmətin hazırlandığı yerdir.

Günümüzdə, tələbin düzgün təyin edilərək zaman baxımından da uyumlu bir şəkildə

İstehsal faktorlarının bir araya gətirilərək mal və ya xidmətin hazırlanması baxımından

istehsal funksiyalarından sahibkarlıq ruhunun çox böyük önəmi vardır.

30. İdarəçi kimdir və idarəçi ilə lider arasındakı fərqlər nələrdir?

İdarəetmə tərifinə dəyənaraq; bir şəxsin (və şəxslərin) qarşıya qoyduqları məqsədlərinə

çatmaqları üçün başqa şəxslər vasitəsilə işlərini gördürməsi idarəetmə bunu icra edən

işə idarəçidir. Lider geniş vizyonu daxilində işlərini quran, mövcut duruma görə inisiyatif

üstlənən, yalnız qoyulmuş qayda və qanunlar daxilində deyil də öz qabiliyyət və

bacarıqları doğrultusunda hərəkət edən, qayda və qanunlar daxilində olmasa da bir və

ya bir neçə şəxsi öz arxasınca apara bilən v.s. kimi üstün xüsusiyyətləriylə idarəcidən

fərqlənməkdədir.

31. Formal təşkilatlar hansılardır və təşkilata dolaylı təsir edən xarici mühit amilləri?

Formal təşkilatlar ortaq hədəfə nail olmaq üçün fəaliyyətləri şüurlu şəkildə

əlqaələndirilən insanlar qrubudur. Təşkilata birbaşa təsir edən xarici mühit amillərinə

tədarikçiləri, əmək resurslarını, rəsmi dövlət qanunlarını, rəsmi dövlət orqanlarını, istehlakçıları və rəqibləri misal göstərmək olar.

32.Qeyri-formal təşkilatlar hansılardır və təşkilata birbaşa təsir edən xarici mühit amilləri?

Qeyri-formal təşkilatlar formal təşkilatların tərkibindəki qruplardır. Bu qruplar daxili

səbəblərdən meydana gəlir və onların üzvləri bir-birləriylə daimi qarşılıqlı təsirdə olur.

Təşkilata birbaşa təsir edən xarici mühit amillərinə tədarikçiləri, əmək resurslarını, rəsmi

dövlət qanunlarını, rəsmi dövlət orqanlarını, istehlakçıları və rəqibləri misal göstərmək

olur.

33.Təşkilatın xarici və daxili amilləri hansılardır?

Təşkilatın xarici amilləri siyasi və sosial-mədəni amillər,, iqtisadi vəziyyət, beynəlxalq

hadisələr, elmi-texniki tərəqqi v.s. dir. Daxili amilləri məqsədləri, quruluşu (strukturasi),

texnologiya və şalışanları (insanlar), vəzifə v.s. dir.

34.İstehsalın ixtisaslaşdırılması və əmək bölgüsündən asılı olaraq dövlətlərarası ixtisaslaşdırma nədir?

İstehsalın ixtisaslaşdırılması xalq təsərrüfatı sahələri, müəssisələr arasında, istehsal prosesinin müxtəlif mərhələlərini yerinə yetirən müəssisələr daxilində əməyin ictimai

bölgüsü formasıdır. İqtisadiyyatın istehsal təsərrüfat həlqələrindəki əmək bölgüsünə görə

ixtisaslaşmanın növlərindən biri firmadaxili ixtisaslaşdırmaadır.

35.İdarəetmənin təşkilatı formaları hansılardır və fərdi müəsisələrin üstün cəhətləri?

İdarəetmənin təşkilatı formaları: fərdi müəsisələr, istehsal kooperativləri, dövlət müəsisəsi, yoldaşlıq müəsisələri, cəmiyyətlər və müqavilə birlikləridir. Fərdi müəsisələrin üstün cəhətləri kimi müştəri tələbatındakı dəyişmələrə gecikmədən qarşılıq verə bilməsi, qərarları daha operativ qəbul edə bilməsi v.s. göstərilə bilər.

36.Stratejik planlama prosesində yararlanılan taktika, siyasət, prosedura nədir?

Taktika: rəhbərliyin uzun müddətli məqsədlərlə razılaşdırılmış və ona nail olunmasını yüngülləşdirən qısa müddətli məqsədləri, həmçinin ümumi uzunmüddətli plana uyğun qısa müddətli planları işləyib hazırlamaları məqsədə uyğun olurki, belə qısa müddətli strategiyayı taktika adlandırırlar.

Siyasət: özündə məqsədə nail olmağa istiqamətlənmiş tədbirləri, qərarların qəbul edilməsini və ümumi rəhbərliyi birləşdirir.

Prosedura: konkret situasiyalarda həyata keçirilən hərəkətlərin təsviridir. Ümumi halda proseduraya uyğun hərəkət edən fərdlər öz fəaliyyətlərində daha az sərbəstliyə malik olurlar və daha az sayda alternativ sahibi olurlar.

37.Tələbat və motivasiya nədir? Müasir motivasiyaların əsasının yaradılması prosesində önəmi olan bildiyiniz nəzəriyyələr (yalnız adlarını çəkməklə) hansılardır?

Motivasiya-insanı fəaliyyətə həvəsləndirən, onun fəaliyyətinin sərhəd və formalarını müəyyən edən, fəaliyyətinə istiqamət verən, məqsədlərinin

reallaşdırılmasını istiqamətləndirən daxili və xarici stimullaşdırıcı qüvvələrin məcmusudur. Tələbatlar - bu insanların daxilində olur və yaranır, müxtəlif insanlar üçün ümumi olur, lakin eyni zamanda hər bir insanda fərqi ifadə tapır. A.Maslou tərəfindən hazırlanmış tələbatların ierarxiya nəzəriyyəsi, D.Mak-Klellandın əldə edilmiş (qazanılmış) tələbatlar nəzəriyyəsi, K.Alderferin ERG nəzəriyyəsi, F.Hersberqin iki amilli nəzəriyyəsi.

38.Motivasiyanın məzmunuyla bağlı Alderferin ERG nəzəriyyəsini açıqlayın?

Alderferin ERG nəzəriyyəsində Maslounun tələbatlar ierarxiyası nəzəriyyəsindən fərqli olaraq o hesab edir ki, üç əsas tələbatlar qrupu var: 1) Mövcudluq tələbatları, 2) Əlaqə tələbatları, 3) İnkişaf tələbatları.

39.Motivasiyanın məzmunuyla bağlı nəzəriyyələrdən Hersberqin ikiamilli nəzəriyyəsindəki motivatorlar nədir?

Hersberqə əsasın motivasiya iki qrup amillərin təsiri ilə formalaşır: motivatorlar və gigienik amillər. Motivatorlara o iş nəticələrinin tanınması və qəbul edilməsini, yaradıcı və işgüzar inkişaf imkanlarını, xidməti inkişafı, uğur və yüksək məsuliyyət səviyyəsini aid edirdi.

40.Motivasiyanın prosesual nəzəriyyəsi nədir? Sıralayın və partisipativ nəzəriyyəsini anlatın.

Prosesial nəzəriyyələr tələbatların mövcudluğunu təkzib etmir, lakin hesab edir ki, insanların davranışı tək-cə tələbatlarla müəyyən edilmir. 1) Gözləmələr nəzəriyyəsi, 2) Ədalət nəzəriyyəsi, 3) Porter-Louler nəzəriyyəsi (modeli), 4) Məqsəd qoyma nəzəriyyəsi, 5) Partisipativ idarəetmə nəzəriyyəsi. Partisipativ idarəetmə konsepsiyasının əsas ideyası ondan ibarətdir ki, əgər insan müxtəlif təşkilatdaxili fəaliyyətdə fəal iştirak edərsə, bundan məmnun qalaraq işi daha yaxşı, keyfiyyətli və səmərəli formada icra edir.

41.Motivasiyanın prosersual nəzəriyyəsi nədir? Sıralayın və V.Vrumun motivasiya modeli ilə Məqsəd qoyuluşu vasitəsilə motivasiya prosesinin modelini yazın.

Prosesial nəzəriyyələr tələbatların mövcudluğunu təkzib etmir, lakin hesab edir ki, insanların davranışı təkcə tələbatlarla müəyyən edilmir. 1) Gözləmələr nəzəriyyəsi, 2) Ədalət nəzəriyyəsi, 3) Porter-Louler nəzəriyyəsi (modeli), 4) Məqsəd qoyma nəzəriyyəsi, 5) Partisipativ idarəetmə nəzəriyyəsi. V.Vruma görə motivasiya modeli aşağıdakı kimidir:

$$M=(Sə - Nə) \times (Nə - M) \times$$

Emosional vəziyyət nəzərə alınaraq ətraf mühitin qavranılması, İstiqamət və fəaliyyət intensivliyini müəyyən edən məqsədlərin təyini, Fəaliyyətin icrası, Nəticədən razıqalma.

42.idarəetmənin funksiyalarından nəzarət əsas növləri hansılardır?

İlkin nəzarəti açıqlayın.

Həyata keçirilmə formalarına görə nəzarətin hər üç tipi bir-birinə oxşayır. Belə ki, onların hər üçü eyni bir məqsədə xidmət edir Başqa sözlə onların hər üçü faktiki əldə edilən nəticələrin mümkün qədər müəyyən edimiş tapşırığa yaxın olmasına xidmət edir. Fərq yalnız onların həyata keçirilməsi vaxtıdır: ilkin nəzarət, cari nəzarət, son nəzarət. İlkin nəzarət təsərrüfat əməliyyatlarını yerinə yetirməyə başlayana qədər həyata keçirilir. Onun həyata keçirilməsinin əsas vasitəsi kimi müəyyən qaydaların, proseduraların və davranış xəttinin reallaşdırılması çıxışdır.

43.idarəetmənin funksiyalarından nəzarət əsas növləri hansılardır?

Cari nəzarəti və effektiv nəzarətin xarakteristikasını açıqlayın.

Cari nəzarət bilavasitə işlərin yerinə yetirilməsi gedişində həyata keçirilir. Çox vaxt onun obyekt kimi təbəçilikdə olan əməkdaşlar çıxış edir, onun özü isə ənənəvi olaraq onların bilavasitə rəhbərlərinin müstəsna hüququdur. Təşkilatın qarşıma qoyduğu məqsədə çatmasını təmin edən effektiv nəzarətin

xarakterik xüsusiyyətləri aşağıdakılardır: - strateji cəhətdən məqsəd yönümlü olmalıdır; - konkret nəticələrə istiqamətlənməlidir; - nəzarət edilən fəaliyyət növünə müvafiq olmalıdır; - vaxtında aparılmalıdır; - kifayət qədər çevik davamlı (inadlı) və baş verən dəyişikliklərə uyğunlaşa bilən olmalıdır; - nəzərdə tutulan məqsədlərə nail olmaq baxımından sadə olmalıdır; - qənaətcil olmalıdır.

44.İdarəetmə qərarları və idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi prosesinə təsir edəcək amillər hansılardır?

İdarəetmə prosesində qəbul edilən qərarlar özündə rəhbərlərin öz səlahiyyətləri daxilində təkbaşına və ya digər şəxslərin cəlb edilməsi ilə (kollegial qərarlar qəbul edilən zaman) yerinə yetirdiyi məntiqi-təfəkkür, emosional-psixoloji və təşkilatı-hüquqi aktları əks etdirir.

Rəhbərin şəxsi dəyərləri, qərarın qəbul edilməsi şəraiti, müəyyənlik, qeyri – müəyyənlik, risk, zaman və dəyişən mühit, informasiya məhdudiyyətləri, davranış məhdudiyyətləri, neqativ (mənfi) nəticələr, qərarların qarşılıqlı asılılığı.

45.İdarəetmədə kommunikasiya və kommunikasiya prosesi?

Kommunikasiya şəxslərarası xarakter daşıyır və arzu edilən reaksiyaya cavab almaq üçün ideyaların, faktların, fikirlərin, eynamların, hiss və ya qəbul etmələrin, duyğu və münasibətlərin şifahi və ya hər hansı bir formada (yazılı, jest, poza, səsin tonu, verilmə vaxtı və s.) bir şəxsdən digərinə verilməsi yolu ilə həyata keçirilir. Kommunikasiya aktının baş tutması üçün ən azı iki şəxs mövcud olmalıdır. Kommunikasiya prosesinin əsas məqsədi mübadilə predmeti, başqa sözlə məlumat predmeti olan informasiyanın dərk edilməsinin təmin edilməsidir.

46.İdarəetmədə kommunikasiya və şəxslərarası kommunikasiya?

Kommunikasiya şəxslərarası xarakter daşıyır və arzu edilən reaksiyaya cavab almaq üçün ideyaların, faktların, fikirlərin, eynamların, hiss və ya qəbul etmələrin, duyğu və münasibətlərin şifahi və ya hər hansı bir formada (yazılı, jest, poza, səsin tonu, verilmə vaxtı və s.) bir şəxsdən digərinə verilməsi yolu ilə həyata keçirilir. Şəxslərarası effektiv kommunikasiyanın müəyyənləşdirilməsi üçün menecerdən kommunikasiya üslubları tipini bilmək tələb olunur.

Kommunikasiya üslubu – bu fərdin müəyyən səbəblər üzrə digərləri ilə münasibətləri qurmağa üstünlük verdiyi qaydaların məcmusudur.

47.İdarəetmədə kommunikasiya və təşkilatı kommunikasiya?

Kommunikasiya şəxslərarası xarakter daşıyır və arzu edilən reaksiyaya cavab almaq üçün ideyaların, faktların, fikirlərin, eynamların, hiss və ya qəbul etmələrin, duyğu və münasibətlərin şifahi və ya hər hansı bir formada (yazılı, jest, poza, səsin tonu, verilmə vaxtı və s.) bir şəxsdən digərinə verilməsi yolu ilə həyata keçirilir. Şəxslərarası təmasların tamamlanması üçün menecer təşkilatda informasiya mübadiləsi yolunda duran maneələr və belə mübadilənin təkmilləşdirilməsi haqqında təsəvvürə malik olmalıdır. Təşkilatı kommunikasiyadakı maneələr sırasına aşağıdakıları aid etmək olar: məlumatın təhrif olunması, informasiya ilə həddən artıq yüklənmə, təşkilatın qeyri-qənaətbəxş (yarıtmaz) quruluşu.

48.İdarəetmədə qərarlar və olabiləcək qərar növləri hansılardır?

Sıralayın və insayt qərar növünü açıqlayın.

İdarəetmə prosesində qəbul edilən qərarlar özündə rəhbərlərin öz səlahiyyətləri daxilində təkbaşına və ya digər şəxslərin cəlb edilməsi ilə (kollegial qərarlar qəbul edilən zaman) yerinə yetirdiyi məntiqi-təfəkkür, emosional-psixoloji və təşkilatı-hüquqi aktları əks etdirir. İlkin olaraq idarəetmə qərarı intuitiv, insayt və mülahizələrə əsaslanmış qərarlar ola bilər. İnsayt qərarlar (İnsight) – konkret problemin həllinin başa düşülməsi və ya dərk edilməsidir.

49.İdarəetmə qərarları və idarəetmə qərarlarının işlənilib hazırlanması prosesini açıqlayın?

Texnoloji nöqteyi nəzərdən qərarların işlənilib hazırlanması, qəbul edilməsi və reallaşdırılması prosesi öz aralarında bir-birilə birbaşa və əks əlaqədə olan mərhələ və proseduraların ardıcılığı şəklində təsəvvür etmək olar. Problemin situasiyasının aşkara çıxarılması və təhlili, məqsədrin formalaşması, alternativin tam siyahısının aşkar edilməsi, mümkün olan alternativin seçilməsi, yaxşı alternativin ilkin seçilməsi.

50.İdarəetmə qərarları və idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi prosesini açıqlayın?

Texnoloji nöqteyi nəzərdən qərarların işlənilib hazırlanması, qəbul edilməsi və reallaşdırılması prosesi öz aralarında bir-birilə birbaşa və əks əlaqədə olan mərhələ və proseduraların ardıcılığı şəklində təsəvvür etmək olar. Qərar qəbul edən şəxslər tərəfindən alternativin ilkin qiymətləndirilməsi, alternativin eksperimental qaydada yoxlanması, vahid qərarın seçilməsi.

